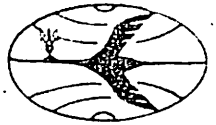

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Ф.Д. ЗАСТАВНИЙ

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

розселення
українців у зарубіжних
країнах

ЛЬВІВ
Видавництво «Світ»
1991

ББК 63.3(2Ук)-27
З-36

Около 4 млн украинцев и лиц украинского происхождения (8% всех украинцев мира и 40% украинцев, расселенных за пределами республики) проживает в странах Северной и Южной Америки, Западной и Центральной Европы, в Австралии. Книга посвящена истории украинской эмиграции, ее географии, даются экскурсы в историю украинских этнических земель (в Польше, Чехо-Словакии, Румынии). Помещены комментарии об украинских национально-освободительных организациях и движениях, о некоторых украинских политических деятелях. Книга проиллюстрирована картами и таблицей расселения украинцев в мире.

Рецензент: ст. наук. співробітник, канд. філол. наук Л. Т. Сеник (Інститут суспільних наук АН УРСР)

Редакція історико-філологічної літератури
Редактор М. П. Парцей

Заставний Ф. Д.

З-36 Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). — Львів: Світ, 1991. — 120 с.
ISBN 5-7773-0068-5

Близько 4 млн українців і осіб українського походження (8% усіх українців світу і 40% українців, розселених за межами республіки) живе в країнах Північної і Південної Америки, Західної і Центральної Європи, в Австралії. Книга присвячена історії української еміграції, її географії, подаються екскурси в історію українських етнічних земель (у Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії). Вміщено коментарі про українські національно-визвольні організації і рухи, про деяких українських політичних діячів. Книга проілюстрована картами і таблицею розселення українців у світі.

З $\frac{0703000000-016}{М225(04)-91}$ БЗ-31-1-90 ББК 63.3(2Ук)-27

ISBN 5-7773-0068-5

© Заставний Ф. Д., 1991

ДО ЧИТАЧІВ

Видавництво «Світ» і кафедра географії України Львівського університету ім. Ів. Франка започаткували цією працею видання серії робіт під рубрикою «Народознавчі студії».

Найближчим часом будуть підготовлені історико-демографічні нариси з розселення українців і представників інших націй, національних груп, народів і народностей на Україні, а також з поселення українців у регіонах Росії та інших союзних республік, освоєння ними земельних та інших ресурсів на Північному Кавказі, в Поволжі, Сибіру, Казахстані, на Далекому Сході тощо.

Ще одна робота буде присвячена характеристиці історико-географічних та етногеографічних областей республіки і тих прилеглих регіонів зарубіжжя, які розташовані на українських етнічних землях. Це будуть комплексні нариси з історії, демографії і господарства про Східну Галичину, Волинь, Буковину, Закарпаття, Лівобережну Україну, Правобережну Україну, Слобідську Україну, Запорізький низ та інші землі.

Пропозиції і відгуки просимо надсилати на адресу: 290000 Львів, вул. Університетська, 1. Видавництво «Світ».

290000 Львів, вул. Січових стрільців, 41,
Львівський університет,
факультет, каф. географії України.

ВСТУП

На всіх континентах і в різних країнах світу, включаючи союзні республіки СРСР, живе чимало вихідців з України — близько 10 млн чол. Це становить 20% загальної чисельності всіх українців світу (майже 50 млн чол.).

Українці є однією з найчисельніших національних діаспор. Близько 6 млн їх нараховується за межами республіки в СРСР, 4 млн чол. — у зарубіжних країнах. (За іншими матеріалами (оцінка) в СРСР за межами республіки живе близько 11 млн, у зарубіжних країнах — близько 5 млн українців і осіб українського походження. Таким чином, загальна чисельність українців світу оцінюється майже в 55 млн чол.).

З відомих причин економічні та культурні зв'язки зарубіжних українців з країною свого походження упродовж останніх десятиріч* фактично припинилися. І тільки поглиблення міждержавних контактів у період перебудови і гласності, насамперед з країнами, в яких живуть українці, викликало підвищений інтерес до їхнього життя, культури, духовного відродження і можливостей дальшого зближення з Батьківщиною. В свою чергу і зарубіжні українці хочуть всебічно знайомитися з Україною, сучасним життям її народу, його культурою, мовою, історією, традиціями.

* Зв'язки зарубіжних українців зі Східною Україною фактично припинилися з початку 30-х рр., із Західною Україною — з 40-х.

Відомо, що масова еміграція з українських земель має більш як столітню історію. Вона сприяла заселенню та господарському освоєнню нових земель на багатьох континентах і в різних країнах світу, їх економічному розквіту, соціальному прогресу і культурному розвитку.

Належної уваги заслуговує також вивчення особливостей розселення українців у прилеглих до республіки країнах. На українських етнічних землях у Румунії, Чехо-Словаччині, в Угорщині українці живуть упродовж багатьох століть.

Проте цілком однозначно можна сказати, що про зарубіжних українців, їхнє життя, трудову і громадську діяльність, райони і країни проживання, історію еміграції з Батьківщини ми знаємо дуже мало. У довідниках про населення світу, виданих у повоєнні роки в СРСР, наводяться вкрай обмежені та нерідко суперечливі дані. Наприклад, у довіднику 1965 р. матеріалів про українців у таких країнах, як США, Румунія, Чехо-Словаччина, Аргентіна, Бразілія, в кожній з яких живе понад 100 тис. чол. (у США, наприклад, близько 1,2 млн), не наводиться[1]. В іншому випущеному в світ того ж року довіднику також не подається матеріалів про українців у США, Аргентіні, Бразілії, Югославії[2]. У надрукованому в 1974 р. довіднику з народо-

[1] Население мира. Справочник. М., 1965. С. 259—260, 280—282.

[2] Население земного шара. Справочник по странам. М., 1965. С. 101, 104, 112, 119, 280—282.

населення країн світу зовсім відсутні матеріали про українців у Румунії, Чехо-Словаччині, США, Бразілії, Югославії та багатьох інших[3]. Дещо повнішим є демографічний довідник 1989 р.[4]. Але і в ньому не знаходимо відомостей про зарубіжних українців багатьох країн (Бразілії, Югославії тощо). Зустрічається чимало неточностей. Так, у названому довіднику з населення земної кулі українці, що живуть на етнічних землях у Чехо-Словаччині (самоназва «русини-українці»), утотожнюються з росіянами і українцями (с. 112).

Обмежені і часто суперечливі матеріали містяться і в інших виданих в СРСР літературних джерелах, зокрема в енциклопедіях, монографіях, наукових збірниках. Вимагає всебічного осмислення статистичний матеріал з демографії, рівня життя населення, його еміграції з тих чи інших регіонів західної частини України в період до першої світової війни і в міжвоєнні роки. Австро-угорська, польська, чехо-словацька, румунська та угорська статистика досить детально фіксувала міграційні та демографічні процеси в цих регіонах. Серед наукових досліджень того часу заслуговують на особливу увагу окремі праці з географії та історії України, зокрема «Географія українських і сумежних земель», в якій всебічно досліджено широке коло територіальних українознавчих проблем, зокрема з українського народознавства і демографії[5].

У повоєнні роки комплексні праці з українського народознавства і демографії на Україні практично не публікувалися. Були випущені лише окремі

[3] Народонаселение стран мира. Справочник. М., 1974. С. 349—350, 363—364.

[4] Население мира: демограф. справочник. М., 1989 С 439, 459—461.

[5] Географія українських і сумежних земель. Львів, 1938. с. 512.

роботи з розселення українців в деяких країнах, переважно в Канаді та США. Короткі відомості про поселення українців у зарубіжних країнах наведено в одній з наших робіт[6].

Причому суспільно-політична і громадська діяльність зарубіжних українців оцінювалася в багатьох працях в основному негативно. Дуже обмежені матеріали про українську діаспору подані в Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ).

Лише в останні роки з'явилися більш-менш об'єктивні статті про життя і діяльність української діаспори, розселення українців у зарубіжних країнах. Нова політика, яку започаткував і втілював у життя М. С. Горбачов, знаходить всебічне схвалення і широку підтримку української діаспори.

Значними за кількістю, обсягом і тематикою є публікації про українську діаспору за рубежем. Навіть у початковій географії України, випущеній у Сполучених Штатах Америки, наприклад, спеціальний розділ присвячено розселенню українців у світі[7].

Слід окремо сказати про наявність багатопланового матеріалу з українознавства взагалі і з розселення українців у зарубіжних країнах, зокрема, у виданій українською мовою за кордоном десятитомній Енциклопедії Українознавства[8].

Серйозна науково-довідкова праця з української діаспори у країнах Західної і Центральної Євро-

[6] Заставний Ф. Д. Географія України. Львів, 1990. С. 58, 350—352.

[7] Оришкевич П. Початкова географія України й українських поселень. Нью-Йорк, 1987. С. 174—196.

[8] Енциклопедія Українознавства: У 10 т. Париж—Нью-Йорк, 1955—1984; Енциклопедія Українознавства у двох томах. Т. 1, Ч. I—III. Мюнхен — Нью-Йорк, 1949.

пи, Північної і Південної Америки, Азії та Австралії видана в США[9]. Для її написання залучалися кваліфіковані спеціалісти з багатьох країн світу. Тут вміщено короткі відомості про країни, в яких живуть українці — їх площу, населення, державний устрій, віровизнання, урядову мову, головні міста, господарство, клімат, грошову одиницю. Що стосується висвітлення питань розселення українців і осіб українського походження, то в названій праці є цікаві дані про українців, їх мову, шкільництво, пресу, видавництва, радіомовлення, літературу, мистецтво, науку, звичаї й мистецьку діяльність, громадське, політичне і релігійне життя, міжнаціональні зв'язки.

Належної уваги заслуговує також розпочата у США дослідницька і організаційна робота, спрямована на створення і видання багатотомної Енциклопедії Української Діаспори (ЕУД). В ній беруть участь спеціалісти різних наукових напрямів з багатьох країн світу, переважно зарубіжні українці.

Висвітлені нижче питання дозволяють скласти загальну картину про особливості еміграції та розселення українців і осіб українського походження в країнах Північної й Південної Америки, Центральної та Західної Європи, Австралії, про видання науково-довідкових праць про життя і діяльність української діаспори.

[9] Українські поселення. Довідник. Нью-Йорк, 1980. С. 351.

ПРО ТЕРМІН «УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА»

Останнім часом широковживаним став термін «українська діаспора», коли йдеться про українців і осіб українського походження (етнічної спільності), що проживають у зарубіжних країнах поза своїми етнічними землями (діаспора — грецьке слово, що означає «розсіяння»). А взагалі діаспора — це «... перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. Діаспора утворилася в результаті насильницького виселення, загрози геноциду, діяння економічних і географічних факторів»[1].

Раніше цей термін найчастіше вживався стосовно давніх євреїв. Їх розсіяння почалося в VIII ст. до н. е., коли ассірійський цар Саргон II завоював давньоєврейську провінцію Самару. На початку VI ст. до н. е. (після загарбання Єрусалима нововавілонським царем Навуходоносором) діаспора євреїв зросла.

Проте після зруйнування Єрусалима римлянами (60—70 рр. н. е.) більшість населення Палестини була розсіяна по світі.

[1] Українська Радянська Енциклопедія: У 17 т. К., 1979. Т. 3. С. 375.

Значною була діаспора вірменів. Вона розпочалася у XIV ст. після вторгнення у Закавказзя орд Тімура і здійснювалася в кілька етапів: у XVI—XVIII ст. після завоювання Вірменії Туреччиною і Персією; у 1895—1896 рр., а також у 1915 р. в результаті масових кривавих вірменських погромів. Як наслідок, вірмени «розсіялися» по багатьох країнах.

Розселення українців за кордоном теж має свої особливості. Серед них переважає трудова (економічна) міграція. Вживання поняття «діаспора» до цієї (більшої) частини зарубіжних українців не викликає заперечення. Однак слід брати до уваги і те, що в деяких зарубіжних країнах (Румунії, Чехо-Словаччині, Угорщині, частково в Польщі) велика кількість українців живе на своїх етнічних землях у пограниччі з Україною. Ці українці, зрозуміло, діаспори не утворюють.

Отже, коли йдеться про всіх (підкреслено нами. — Ф. З.) українців і осіб українського походження, що розселені за кордоном, краще користуватися визначеннями «українці в зарубіжних країнах», «зарубіжні українці», «українці на поселеннях», часто говорять також «канадські українці», «аргентінські українці», «бразілійські українці», «австралійські українці» та ін. Але оскільки термін «українська діаспора» вже став широко вживатися щодо всіх зарубіжних українців, у тому числі й тих, що живуть на українських етнічних землях, цей термін використовується і нами (цей термін використовується і для означення українців, розселених за межами України в Радянському Союзі).

Окремі спроби вести політичну дискусію навколо терміна «українська діаспора», надаючи йому негативного смислового звучання, не мають,

на нашу думку, належних підстав, і ми оцінюємо їх як рецидиви горезвісного минулого[2].

Таким чином, термін «українська діаспора» має належні підстави для якнайширшого громадянства і стосується всіх українців, які проживають поза своїми етнічними землями. Оскільки в цій праці йдеться лише про українців, розселених за межами Радянського Союзу, її названо «Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). Передбачається видати ще одну працю, присвячену розселенню української діаспори в Радянському Союзі.

---

[2] Наприклад, О. Левада в статті «Українська діаспора» (Рад. Україна. 1990. 3 лип.), дискутуючи з В. Дончиком (Літ. Україна, 1990. 12 квіт.) пише: «Як відомо, є на світі багато українців, що їх розкидала доля по зарубіжних країнах... Досі ми називали їх зарубіжними українцями, емігрантами з України... Однак за останні рік—два з'явилося у нас для тих наших родаків інше значення: діаспора, українська діаспора...

Звідки воно ж раптом взялося у нас те незвичне, немовби навіть таємничо-екзотичне слово? Судячи з того, хто першим почав уживати цей термін, привезений з-за океану, були деякі керівники «Руху». І далі: «Але чому ж ті наші колишні земляки раптом перетворилися в нашій лексиці із зарубіжних українців на так звану «українську діаспору»? Тут є над чим поміркувати».

Згодом О. Левада наводить цитати, з яких виходить, що діаспора утворилася лише в результаті насильницького виселення. Повністю ігноруючи економічні та географічні чинники, він доходить висновку, що «діаспора» — наслідок злої волі нещадних завойовників. У чому ж тоді «сіль» нинішніх активних спроб прищепити уявлення про українців, що виїхали на постійне проживання за кордон, як про емігрантів, як про діаспору? Безперечно ж, у тому, щоб утвердити думку, ніби їх, наших колишніх родаків на нашій землі, вигнали за кордон «чужоземні завойовники».

Коментарі тут, як кажуть зайві...

ЕМІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ

Масова еміграція українців за кордон почалася наприкінці XIX ст. (з 1877 р.) і в основному була спрямована в Північну та Південну Америку. Вона охопила передусім західні регіони, які входили тоді до складу Австро-Угорщини. Безземелля і низький життєвий рівень селян виступали головним побудником масової еміграції, а наявність вільних земель в Америці і сприятливі соціально-економічні передумови для їх освоєння і визначили її головний територіальний напрям (населення Підросійської України майже не переселялося в Америку: його, як відомо, змушували освоювати південні і східні райони Росії).

І. Франко відтворив картину важких поневірянь західноукраїнських селян-емігрантів:

Гей, розіллялося ти, руськеє горе,
Геть по Європі і геть поза море!
Доки гамбурзькі, важкі паровози —
Де ви не ллялися, руськії сльози!
Всі з тебе, русине, драли проценти:
Польськії шляхтичі й швабські агенти[1]

Перші значні виїзди за кордон почалися з закарпатської, пізніше — з галицької Лемківщини. Наприкінці XIX ст. вони поширилися і на Східну Галичину та Буковину. (Короткі довідки про ці та деякі інші українські історико-географічні та етнографічні землі даються в додатку 1). Особливо інтенсивні були еміграційні відтоки з Бойківщини, зокрема із західної (передкарпатської і закарпатської) її частини, а також з Гуцульщини. У період до першої світової війни із Західної України (без Волині) виїхало 700—800 тис. чол. Переважала постійна еміграція, в основному за океан: за 1890—1907 рр., наприклад, у США поселилося майже 360 тис. чол., проте чимало людей виїжджало до Німеччини та Франції, переважно на сезонні роботи.

В свою чергу західноукраїнські землі досить інтенсивно заселяли поляки, питома вага яких у загальній чисельності населення Східної Галичини за 1900—1910 рр. зросла переважно за рахунок імміграції, майже на 2% (з 23,5 до 25,3%).

Або інший приклад: за вказаний період чисельність польського населення названого регіону зросла на 19,4%, тоді як чисельність українців — лише на 8,9%, тобто була більше ніж удвоє нижчою. Причому на окремих історико-географічних і етнографічних землях цей процес був ще інтенсивнішим. У Східній Галичині, наприклад, за 1910—1931 рр. частка поляків зросла з 23,5 до 28,5%, в тому числі за 1921—1931 рр. з 25,6 до 28,5%, у Західній Волині та на Західному Поліссі (1921—1931 рр.) — з 18,3 до 21,2%.

Особливо високими темпами зросла чисельність польського населення в Тернопільському і Львівському воєводствах, де воно в 1931 р. становило відповідно 36,7% і 31,2% від усього населення. Серед жителів великих і середніх міст Східної Галичини і Північної Буковини питома вага українського на-

[1] Франко І. Я. До Бразілії//Зібрання творів: У 50 т. Т. 2. С. 267.

Еміграції населення із західноукраїнських земель І. Франко присвятив багато праць: «Еміграція українського населення»; «Еміграція і брехня»; «Епізодичні засоби проти еміграції»; «Про еміграційний рух»; «Еміграція галицьких селян»; «З приводу еміграції населення»: «Ще в справі еміграції селянства»; «Еміграція населення»; «Мізерія еміграційна»; «Еміграційне безголов'я»; «Чи необхідна еміграція Галичині?»; «Крайовий відділ про еміграцію». Еміграція стає важливою темою і в працях багатьох інших письменників громадсько-політичних діячів.

селення не перевищувала 15—25%. Так, у найбільшому на заході України місті Львові 50,8% населення було польським, 31,9% — єврейським і 16,2% — українським (1931 р.). У другому за чисельністю місті цього регіону — Чернівцях — українське населення наприкінці 1930 р. становило 17,8% (єврейське — 33,5%, румунське та інших національностей — 31,4%, польське — 17,3%).

Райони найінтенсивнішого відпливу емігрантів (Галичина, Буковина, Закарпаття) характеризувалися також високим природним приростом населення.

Цей приріст перевищував відповідний показник сусідніх районів Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії та більшості інших західноєвропейських країн. Наприклад, у Галичині та на Буковині природний приріст населення в 1891—1900 рр. становив 14,2 чол. на 1000 чол., у 1901—1910 рр. — 15,0 чол., у 1911—1913 рр. — 14,4 чол. В указані роки мала місце дуже висока народжуваність (на 1000 чол. відповідно 45,6; 43,2 і 40,3 чол.) і висока смертність (на 1000 чол. відповідно 31,4; 28,2 і 25,9 чол.). Для порівняння відмітимо, що природний приріст, народжуваність і смертність були в той час у 2,5—5 разів вищими од відповідних показників, що склалися в цих районах за останнє десятиріччя.

Під час першої світової війни народжуваність населення західної частини України різко скоротилася (до 23 чол. на 1000 чол.), а смертність зросла (майже до 40 на 1000 чол.).

У результаті природного приросту населення практично не відбувалося (він почався лише з 1923—1924 рр.).

У міжвоєнний час природний приріст населення західноукраїнських земель також був досить високим, хоч і не досяг довоєнного рівня (у розрахунку

на 1000 чол. він становив у 1925—1929 рр.: у Галичині — 12,4; на Волині та Поліссі — 11,5, Буковині — 11,5 і в Закарпатті — 19,4 чол.). Аналіз свідчить, що в даний період зменшилася народжуваність, а також скоротилася. смертність населення.

(Напередодні другої світової війни природний приріст населення Галичини також різко впав — до 8 на 1000 чол.).

Високий приріст людності західної частини України до першої світової війни та у перші повоєнні роки виступав важливим демографічним фактором, що позитивно вплинув на посилення еміграційних процесів. Чисельність населення названих районів України в умовах масової еміграції не тільки не скорочувалася, а навпаки, неухильно зростала. Незважаючи на те, що за 1890—1913 рр. із західноукраїнських земель виїхало на постійне проживання в зарубіжні країни (без рееміграції) 700—800 тис. чол., це не перевищило 25—50% всього природного приросту населення того часу. Словом, при величезних відпливах населення в зарубіжні країни загальна його чисельність у Західній Україні не тільки не скорочувалася, а навпаки, досить швидко зростала.

Складна політична ситуація на Україні під час громадянської війни, ліквідація УНР, ЗУНР, завоювання західноукраїнських земель Польщею, Чехо-Словаччиною, Румунією і пізніше Угорщиною — все це викликало велику хвилю еміграційних відпливів українського населення, серед якого, зрозуміло, переважала політична еміграція. Еміграція, особливо в перші повоєнні часи (1919—1923 рр.), була дуже інтенсивною з чітко вираженою західною орієнтацією, яка згодом посилилася переїздом туди на навчання західноукраїнських студентів.

Головний потік політичної еміграції зі Східної і Центральної України припав на кінець 1920 р., коли армія Української Народної Республіки (УНР) відступила до Східної Галичини і була інтернована в таборах Польщі (Петриків, Ланцут, Вадовиця, Олександер, Стрілків, Каліш та ін.). У Польщі (Тарнув, Ченстохов) осіли урядові установи УНР. У Відень переїхав уряд ЗУНРу. Близько 10 тис. воїнів УГА емігрувало в Чехо-Словаччину.

На початку 1921 р. чисельність українських емігрантів у західноевропейських країнах досягла майже 100 тис. чол. В наступні роки кількість емігрантів різко скоротилася.

Чехо-Словаччина посідала перше місце серед країн розселення емігрантів. До Праги, куди переїхала більшість українців з Відня, в 1921 р. був переведений (заснований в 1920 р. у Відні) Український Вільний Університет. У 1922 р. в Чехо-Словаччині створено Українську Господарську Академію (Подебради), у 1923 р. — Вищий Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова і Студію Класичного Мистецтва (обидва в Празі). Таким чином, Чехо-Словаччина перетворилася в найбільшу в діаспорі базу підготовки українських студентів (їм уряд надавав стипендію).

У 1924 р. тут навчалося 2300 українських студентів, в тому числі в Празі — 1235 чол. У період світової економічної кризи в Чехо-Словаччині залишився лише Український Вільний Університет, а Українська Господарська Академія стала Українським Технологічно-Господарським інститутом із заочним навчанням.

На початку 1921 р. в Польщу емігрувало близько 30 тис. українців, переважно воїнів УНР. У 1922 р. кілька сотень чоловік повернулося в СРСР; частина їх виїхала на навчання в Чехо-Словаччину, інші осіли в основному на корінних польських землях.

Близько 50 тис. українських емігрантів у повоєнний час перебувало в Берліні, який став значним центром націоналістичного і гетьманського руху (місцем перебування гетьмана П. Скоропадського, провідника ОУН полковника Є. Коновальця, президента й диктатора ЗУНРу Є. Петрушевича).

У міжвоєнні роки еміграційні потоки з західноукраїнських земель, які у воєнний час різко скоротилися, знову помітно зросли, хоч і не досягли рівня початку XX ст. Одночасно відбулися і суттєві зміни в територіальній структурі районів виходу і районів прибуття переселенців.

За 1919—1938 рр. еміграційні потоки з західноукраїнських земель становили (з врахуванням реемміграції) близько 190 тис. чол.; 71 тис. виїхала в Канаду, 49 тис. — в Аргентіну, 35 тис. — у Францію, 11 тис. — у США, 8 тис. — у Бразілію. (Без врахування реемміграції за кордон виїхало майже 240 тис. чол.). Таким чином, відбулася переорієнтація західноукраїнських переселенців зі США на Канаду та Аргентіну в Америці та на Францію — у Західній Європі. Причому як з Франції, так і зі США помітно зросли реемміграційні відпливи населення (відповідно вони становили 29 тис. чол. з 64 тис. і 14 тис. чол. з 17 тис.; з усіх інших країн світу число українських реемігрантів дорівнювало лише 25 тис. чол.).

У міжвоєнний час різко зросла чисельність емігрантів з Західної Волині і з Західного Полісся, тобто з території, яка після першої світової війни увійшла до складу Польщі (раніше з цих районів еміграція в зарубіжні країни, як уже відмічалося, майже не відбувалася). За 1919—1938 рр. звідти виїхало за кордон близько 50 тис. чол., що становило понад 20% загального числа емігрантів з усіх

західноукраїнських земель (в Аргентіну виїхало 21 тис. чол., у Канаду — 12 тис. чол.). І все ж головним районом еміграції українського населення в зарубіжні країни залишилася Галичина, особливо Східна Галичина (в першу чергу Бойківщина, Покуття, Лемківщина), з якої вибуло за вказані роки понад 160 тис. чол., в тому числі 56 тис. чол. поселилися у Франції, 48 тис. — у Канаді, 31 тис. — в Аргентіні, 12 тис. — у США. Понад 60% емігрантів з Закарпаття виїхало в Північну і Південну Америку (в Канаду — 6 тис. чол., США — 5 тис., Аргентіну — 3 тис. чол.). З українських земель, що відійшли до Румунії (переважно з Буковини), у міжвоєнний час виїхало за кордон 12 тис. чол., з них 11 тис. чол. — в Канаду.

Суттєві зміни відбулися в інтенсивності еміграції українського населення протягом окремих періодів міжвоєнного часу. Зразу ж після першої світової війни (1919—1925 рр.) еміграційні відпливи населення були невеликими (47 тис. чол.). Вони різко зросли в другій половині 20-х років (за 1926—1930 рр. — до 148 тис.) і сильно (більше ніж утроє) скоротилися в час кризи 30-х років (за 1931—1938 рр. до 45 тис. чол.). Причому переселення українців у США постійно зменшувалось (з 7 тис. чол. за 1919—1925 рр. до 4 тис. чол. за 1926—1930 рр. і до 2 тис. чол. за 1931—1934 рр.).

Багато переселенців із Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Лемківщини були записані в країнах їх прибуття поляками, словаками. Адже в кінці XIX — на початку XX ст. небагато людей за кордоном знало про те, що є на світі українці — великий, розселений в центрі Європи 50-мільйонний народ, народ з багатовіковою історією і багатими традиціями, народ, який століттями був поневолений чужинцями. Вони намагалися позбавити

його всього того, що входить у поняття «національна свідомість», «українець».

Еміграція українського населення в міжвоєнний час, як і раніше, супроводжувалася на його етнічних землях інтенсивними імміграційними процесами. За оцінками, на ці землі переселилося тоді близько 300 тис. поляків, переважно в сільські місцевості (200 тис. чол.) пограничних з СРСР воєводств (Волинського, Тернопільського), а також у міста. В міські поселення Закарпаття переїхало 25 тис. службовців з Чехії і Словаччини. На Буковині і в Бессарабії зросла чисельність румунського (переважно міського) населення. Наприкінці 30-х рр. у Закарпатті посилилася імміграція угорців.

Під час окупації України з її території було насильно вивезено в Німеччину більше 2 млн чол., переважно молоді. Кілька мільйонів людей (включаючи військовополонених) було ув'язнено в фашистських таборах. У повоєнні роки більшість українців повернулася на Батьківщину, а частина емігрувала в країни Північної і Південної Америки, Західної Європи, Австралії. Загальна чисельність українських емігрантів воєнних і повоєнних років (переважно з західної і центральної частини республіки) становила 260—300 тис. чол., в тому числі у країнах Північної Америки поселилося 150—175 тис., Південної Америки — 35—40 тис., Західної Європи — 65—75 тис., Австралії — 25—30 тис. чол.

Це була переважно примусово вивезена з України на роботу в Німеччину молодь, військовополонені, учасники антирадянських військових формувань і працівники адміністративних окупаційних органів з колишніх громадян СРСР, які не побажали залишатися на Батьківщині. Сюди увійшли

учасники збройних формувань УПА, які з боями прорвалися через північну Чехо-Словаччину в деякі західноєвропейські країни, в основному в Західну Німеччину та Австрію, а звідти виїхали в інші країни (Північної та Південної Америки, Західної Європи, Австралії та ін.).

У Західній Німеччині та Австрії на початку 1946 р. залишилося 200 тис. українців, які не захотіли повернутися на Батьківщину. Крім цього, в Рімені (Італія) в англійському полоні перебувало 12 тис. воїнів дивізії «СС-Галичина». За зонами окупації українські емігранти розподілялися: в американській зоні Німеччини (Баварія) жило понад 50% усіх українців, в англійській — 25%, у французькій — 5%, в Австрії — 15%.

На початку 1947 р. була дозволена еміграція із Західної Німеччини та Австрії, але лише в європейські країни: в Англію виїхало тоді 28 тис. українців. Тут переважно осіли українці, що служили в польській армії, ті, хто виїхав на роботу в Німеччину, воїни дивізії «СС-Галичина» (близько 9 тис. чол.), які прибули навесні 1947 р. і після 2-річного перебування в таборах були звільнені. Переважали чоловіки. До Бельгії виїхало близько 10 тис., Франції — 5 тис., Південної Америки, головним чином Аргентіни, — також майже 5 тис. чол.

Після прийняття в США закону, відомого під назвою Закон ДП (друга половина 1947 р.), до цієї країни (крім раніше встановленої квоти) дозволялося додатково емігрувати 205 тис. переміщених осіб (у 1950 р. це число було збільшено до 315 тис. у рік). Дали згоду на поселення 100 тис. чол. уряди Австралії і Канади. У результаті до США виїхало 60 тис., Канади — 30 тис. і Австралії — 20 тис. українців. Відповідно скоротилося число українців у

Західній Німеччині та Австрії: з 100 тис. в середині 1948 р. до 80 тис. наприкінці 1950 р.

У 70-х — на початку 80-х рр. була виселена з СРСР, в тому числі з України, чимала група громадян (так званих дисидентів[2]) з міркувань політичного характеру. Ці в основному творчі працівники поселилися в країнах Північної Америки і Західної Європи.

З середини 80-х рр. з України зросли еміграційні відпливи єврейського населення в основному в Сполучені Штати Америки і Канаду, а також (особливо останнім часом) у Державу Ізраїль. Посилився відплив за кордон на етнічні землі греків і німців, а також кримських татарів у Туреччину. Це так звана четверта найбільш масова після революції хвиля еміграції (перша була під час революції, друга — у період війни та у повоєнні роки, третя — в 60—70-ті рр. (дисиденти).

Чимала група українських емігрантів (близько 1 тис. чол.) з Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської і Ровенської областей, переважно віруючі християни-п'ятидесятники, наприкінці 1988 р. переселилася в США (в м. Рочестер та його околи-

[2] Дисидент — від латинського слова незгодний (dissidens). У середньовіччя в католицьких країнах Західної Європи дисидентами називали всіх некатоликів, які зазнавали переслідувань. З часу Реформації дисидентами вважали тих, хто не сповідував державної релігії.

Таким чином, релігійні погляди дисидентів розходилися з догмами домінуючої церкви. (Їх ще називали інакомислячими, іновірцями). Наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. із західної соціології і політології термін «дисидент» перекочував до СРСР; ним стали називати радянських громадян, які не погоджувалися з офіційними поглядами і політичною системою. Видворення за кордон дисидентів було примусовим. Відмова призводила до застосування заходів фізичного впливу, включаючи ув'язнення в тюрмах і психіатричних лікарнях. З України була виселена обмежена кількість інакомислячих; до більшості з них застосовувалися «традиційні» методи впливу.

ці). При допомозі своїх земляків-одновірців вони за відносно короткий час активно включилися в економічне і релігійне життя, освоїлися з новими соціально-господарськими умовами цієї країни.

Характерною особливістю сучасної еміграції є те, що вона проходить у період демократизації радянського суспільства. Переважно виїжджають учені, висококваліфіковані робітники, в основному люди молодого і середнього віку. Лише за 7 місяців 1990 р., наприклад, на постійне проживання за кордон виїхало 233,7 тис. чол. (у тому числі з України — близько 70 тис. чол.). За так званою єврейською візою з країни вибуло 132,4 тис. чол. (у три рази більше, ніж за відповідний період минулого року; в тому числі з України — понад 60 тис. чол.). Останнім часом посилився відплив у Федеративну Республіку Німеччини німецького населення, виселеного під час війни з Поволжжя в Сибір і Казахстан. За 9 місяців 1990 р. виїхало 73,4 тис. чол.[3]

Серед українців і осіб українського походження, які живуть у зарубіжних країнах, відбувалася і відбувається досить інтенсивна повторна (вторинна) міграція. Особливо зросла вона в повоєнні роки, як правило, у країнах Північної та Південної Америки, де, як вже вказувалося, і зосереджена найбільша кількість (55%) зарубіжних українців.

Напрямки та інтенсивність повторної міграції є неоднорідними, до того ж вони зумовлені різними причинами. Але найважливішими є причини матеріального характеру, які і стимулюють переїзд населення з країн з нижчим у країни з вищим рівнем життя. Саме тому великі потоки повторних міграцій мали і мають місце (причому їх інтенсивність у різні роки була неоднаковою) з країн Південної Америки у Північну, зокрема в США та Канаду.

[3] Известия. 1990. 30 авг.

Матеріали про чисельність зарубіжних українців досить обмежені і, як правило, вимагають суттєвих уточнень. Пояснюється це насамперед тим, що в деяких країнах, де живуть українці, не завжди нагромаджується достовірна інформація з чисельності населення саме за національною ознакою, а за умов масовості змішаних шлюбів визначити національність дітей буває досить важко. Спроби встановити число осіб тієї чи іншої національності за кількістю емігрантів з певної країни (з врахуванням, зрозуміло, демографічних змін) не забезпечують належних результатів як у зв'язку із складністю визначити цю національність (наприклад, при прибутті свого часу населення з багатонаціональної Австро-Угорщини), так у результаті подальших територіальних переміщень населення з однієї країни в іншу (особливо при інтенсивній міграції між Канадою і США). Слід врахувати і різницю в природному прирості населення різних національностей в результаті особливостей в традиціях, побуті і т. д. Тому населення одних національностей зростало швидше, інших повільніше або на певних етапах скорочувалося. Врешті-решт це призводило до того, що в різних джерелах кількість українців і населення українського походження оцінюється, як буде вказано далі, неоднаковими, переважно дуже розбіжними величинами.

В умовах постійної асиміляції у новому мовному середовищі посилюється неминучий і цілком закономірний в таких випадках процес сповільнення темпів приросту українського населення. Наприклад, за 1961—1971 рр. населення Канади зросло на 18,2%, а українців і осіб українського походження — лише на 2,6%.

Певну роль у збереженні мови, звичаїв та інших культурно-історичних надбань українського

народу відіграє в зарубіжних країнах церква. Вона сприяла і сприяє консолідації емігрантів за релігійними і національно-етнічними ознаками: при багатьох церковних громадах створені і працюють школи, курси вивчення української мови та інших українознавчих предметів. В окремих країнах при таких громадах функціонують і цілоденні школи (наприклад, у США школи з англійською мовою навчання, в яких українська мова вивчається як один з предметів; українські суботні школи в Австралії і т. д.).

Велику роботу з організації, утримання і тематичного спрямування українських шкіл проводять і чисельні громадські організації (товариства). В США, наприклад, товариства «Рідної школи», учительські громади та інші організували більшість шкіл з українською мовою навчання; такі школи створені також громадськими та культурними організаціями Канади. У Польщі, зокрема у західних та північних її районах, де зосереджена переважна більшість українців, створені Рідні школи. В цілому рівень розвитку українського шкільництва в окремих зарубіжних країнах хоч і невисокий, але не нижчий, ніж у багатьох регіонах південно-східної і південної частини України, особливо в містах. У великих містах США, Канади, де є відносно невисокий відсоток українського населення, кількість українських шкіл значно перевищує їх число у деяких великих українських містах з високою питомою вагою українців.

Матеріали про сучасний стан зарубіжного шкільного українознавства в нашій країні досить обмежені. Доводиться констатувати, що рівень вивчення рідної мови, історії, культури в деяких країнах значного оселення українців не можна вже вважати задовільним. Однією з причин цього слід

однозначно назвати фактично повну ізольованість цих країн протягом багатьох десятиріч від українського народу (так, на Україні національне самовизначення і відродження тривалий час, як відомо, не тільки не стимулювалося, але всіляко стримувалося).

Другою, не менш важливою причиною обмеженого вивчення української мови, зокрема населенням, що проживає на етнічних українських землях зарубіжжя, було в період сталінізму і застою небажання керівників урядових кіл деяких прилеглих до України держав (Польщі, Румунії) реалізовувати конституційне право на вивчення рідної мови, створювати належні умови для всебічного духовного розвитку національних меншин, зокрема української. Асиміляція українців і осіб українського походження в Польщі і Румунії була фактично проголошена як офіційна політика їх урядів. Це призводило до скорочення кількості українських шкіл, зведення до мінімуму обсягу культурно-просвітянської роботи, штучно занижувалася чисельність українців. У дуже багатьох випадках українці змушені були приховувати свою національність і національність своїх дітей, записували їх поляками чи румунами. Це і стало головною причиною того, що офіційна чисельність українців у названих країнах становить лише частину фактичної їх чисельності. В Румунії, наприклад, при переписі населення 1977 р. чисельність українців була сильно занижена: їх число офіційно було оголошено в 70 тис. чол., хоч фактично воно визначалося в 100, а за окремими оцінками у 280—300 тис. чол., або було в 3,5—4 рази більшим. З цих же причин чисельність українського населення Польщі також оцінюється порізному — 300, 350 і 600 тис. чол.

На чисельність українців і осіб українського походження дуже помітно впливають асиміляційні процеси. Це особливо стосується другого і наступних поколінь зарубіжних українців. Інтенсивно проходить цей процес у змішаних родинах, насамперед у тих країнах і регіонах, де українці проживають некомпактно, особливо в містах.

Зміцнення в майбутньому зв'язків зарубіжних українців із земляками та поглиблення економічних і культурних зв'язків між ними сприятиме взаємозбагаченню української культури, збереженню і розвитку народних традицій, національної свідомості українців, що, ймовірно, призведе до певного послаблення асиміляційних процесів. Тут першочергову роль повинен відіграти уряд України, її політичні та культурно-просвітянські організації.

У зв'язку з цим важливого значення набуває необхідність посилення прямих контактів республіки з зарубіжними країнами, зокрема з тими, де живе значна кількість українців і осіб українського походження.

У повоєнні роки значного успіху досягнуто зарубіжними українцями в розвитку багатьох актуальних напрямів наукового українознавства і народознавства. Велика робота щодо цього проводиться Науковим товариством ім. Шевченка (Канада, Торонто), Українською вільною академією наук (Канада, Вінніпег), Центром українознавчих студій при Гарвардському університеті, Українським вільним університетом (Федеративна Республіка Німеччини, Мюнхен), Європейським відділом Наукового товариства ім. Шевченка і Головною редакцією енциклопедії українознавства (Франція, м. Серсель поблизу Парижа), Науковим товариством ім. Шевченка (Австралія).

У зарубіжних країнах, в яких зосереджена значна кількість українців і населення українського походження, створені чисельні прогресивні молодіжні, культурно-просвітні та інші товариства, видається україномовна періодика. Про масштаби цього видання свідчать такі дані. В 1972—1974 рр. в Західній Європі, Північній та Південній Америці, Австралії друкувалось 477 різних українських видань, у тому числі 217 — у США і 116 — у Канаді. З цих видань 2 виходили щоденно, 33 — щотижнево, 70 — щомісячно, 55 — щоквартально, 205 видань були періодичними.[4]

Українська діаспора брала активну участь у збереженні пам'яті про ті часто трагічні події, які відбувалися на Україні та в свій час не були правдиво відображені в радянській літературі. А таких подій з українознавчої проблематики, які висвітлювалися необ'єктивно, було чимало: це і чисельні фіктивні судові процеси (наприклад, над Спілкою Визволення України), що призвели до масового знищення людей, насамперед цвіту української нації — її творчої інтелігенції; це і політика повсюдного етноциду, денаціоналізація українського народу і його цілеспрямована русифікація на партійно-державному рівні, це і широка депортація населення в Сибір і на Далекий Схід тощо.

Але чи не найбільшою світовою трагедією останнього століття було знищення голодомором 6—7 млн працьовитих українських селян, які проживали на найродючіших у світі чорноземах, причому в сприятливому в агрокліматичному відношенні 1933 р. Офіційні кола СРСР робили все для того, щоб світова громадськість не знала про не-

[4] Українські поселення, Нью-Йорк, 1980, С. 8.

бачену трагедію цілого народу. Причому ця трагедія не обмежувалася Україною. Від голоду масово гинули українські селяни, які переселилися на Північний Кавказ, Поволжя, Зауралля, в Північний Казахстан, а також що жили в РРФСР у пограниччі з Україною (найбільші втрати від голоду мали місце серед сільського населення українського походження на Кубані та в Ставропіллі).

Що писали в СРСР, зокрема на Україні, про цей масовий геноцид? Офіційна пропаганда стверджувала тільке одне — ніякого голодомору не було вже хоч би тому, що його не могло бути взагалі, що все це вигадка «ворогів народу», «буржуазних націоналістів» і т. д.

Ось витяг з виступу на третьому комітеті тридцять сьомої сесії Генеральної Асамблеї ООН, зробленого 10 жовтня 1983 р. київським істориком Хмелем. Він повною мірою відображає підхід офіційних кіл країни до проблеми голоду на Україні: «Представник США повторив сфальсифіковані твердження про вигаданий голод, який начебто мав місце в Українській РСР 50 років тому. В зв'язку з цим він (Хміль) хотів би вказати на те, що цей наклеп учинений українськими буржуазними націоналістами, які були безсилі запанувати над українським народом у 1920-х роках. Ці буржуазні націоналісти служили Гітлеру в період другої світової війни. Потім вони переїхали до США і, з метою виправдання своєї присутності там, поширювали цю брехню про голод. Безперечно, голод був у Сполучених Штатах...»[5].

Зміст цього виступу (як і чисельних публікацій багатьох сучасних істориків) з погляду сьогодення

[5] Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не прощає//Літ. Україна. 1990. 2 серп.

оцінюється цілком однозначно і не потребує жодних пояснень[6].

Уже в 1933 р. представники української діаспори знали про трагедію голоду на Україні — періодика західних країн досить детально висвітлювала її. Особливо широко розгорнулося вивчення голоду на Україні після другої світової війни, тобто після того, коли велика кількість людей, в тому числі й свідків цієї трагедії, переселилася з СРСР на Захід. Вивчалися також численні документи, які були в архівах багатьох країн. У 1986 р. в Англії надруковано широко відому на Заході книгу Роберта Конквеста «Жнива скорботи» про страшну трагедію українських селян у 1933 р.[7]. Багато робіт з

[6] Останнім часом радянські історики стали визнавати наявність голоду на Україні в 1932—1933 рр. У випущеній великим тиражем брошурі «Історія України в питаннях і відповідях» (Київ, 1989) історики (В. Г. Сарбей, І. С. Хміль та ін.) дають відповіді на окремі питання, в тому числі і на причини голоду. Ось їх відповідь: «Основною причиною голоду на Україні було введення на початку 1928 р. продрозкладки...».

[7] Повна назва цієї книги відомого американського дослідника історії СРСР Р. Конквеста — «Жнива скорботи. Радянська колективізація і терор голодом». Названа праця характеризується високим професіоналізмом і дотриманням гуманістичних ідеалів. Вона написана на багатому фактичному матеріалі, переважно на тогочасних працях, виданих в Радянському Союзі. Ось назва деяких розділів книги: «Штурм України (1930—1932 рр.), «Шаленство голоду», «Земля перетворилася в пустку» та ін. На початку кожного розділу наводяться епіграми. Наприклад, розділ «Шаленство голоду» супроводжується такою епіграмою «Указ вимагав, щоб селяни України, Дону і Кубані вимерли разом зі своїми малими дітьми. Василь Гроссман» розділ «Доля куркулів» — епіграмою «Тяжко-важко помирати у чужому краї. Т. Шевченко», розділ «Діти» — епіграмою «Я підхопивсь, і стисла горя глиба, Бо плакали вві сні мої малі, Також ув'язнені і просили хліба. Данте» і т. п.

Ось цитата з цієї праці про масштаби голоду. «Правомірно зробити висновок, що з семи мільйонів загиблих три міль-

названої проблематики видано в країнах Північної Америки, Західної Європи, Австралії. Активну участь у їх написанні брали зарубіжні українці. До 50-річчя голоду на Україні, наприклад у Нью-Йорку, вийшли друком оригінальні матеріали, що зберігаються в англійських архівах (велику роботу, спрямовану на підготовку до видання цих матеріалів, провели Б. Кордан, Л. Моцюк і М. Царинник).

Таким чином, українська діаспора зберегла пам'ять про велику національну трагедію України незважаючи на те, що все робилося для того, щоб витравити її з свідомості людей і скрити від історії[8]. Це лише один приклад. А їх можна навести багато. 5—7 серпня. 1990 р. у Києві проходив міжнародний симпозіум «Голодомор—33». В його ухвалі відмічається:

«Ми, учасники міжнародного симпозіуму «Голодомор — 33», у глибокій скорботі схиляємо голови перед пам'яттю десятків мільйонів померлих і ненароджених внаслідок людиноненависницької політики сталінського комуністичного режиму, який

йони складали діти, переважно немовлята...». Розділи названої книги Р. Конквеста в перекладі на українську мову (з 626 посиланнями на джерела) надруковано в СРСР в 1990 р. («Дніпро». № 1. № 2).

[8] Поблизу м. Лубен (Полтавська обл.) розпочалося спорудження пам'ятника жертвам голодомору. Це слід розглядати лише як перший крок по збереженню народної пам'яті про цей нечуваний в світі акт вандалізму. Пам'ятники про це мусять бути споруджені в кожному населеному пункті, де від голоду загинули люди. А в колишній столиці УРСР Харкові, а також у Києві пам'ятники жертвам голоду мусять стояти на центральних площах. Бажано, щоб увесь народ узяв участь в обговоренні проектів, а також у спорудженні пам'ятників. І треба зробити це якнайшвидше — не тому, щоб їх побачили ті, хто причетний до голодомору, а щоб навіки зберегти Пам'ять про нього.

викликав і планомірно здійснив штучний голод українського селянства в 1932—33 роках.

Вважаємо, що ця політика за міжнародним правом повинна кваліфікуватися як злочин перед людством і людяністю — насамперед тому, що він призвів до мільйонів насильницьких смертей, підірвав фізичне і духовне здоров'я українського народу на багато поколінь, але також і тому, що засобами найжорстокішого залякування та терору була здійснена спроба знищити вікові моральні засади і духовний досвід цілої нації. Ми підтримуємо висновки Комісії Конгресу США і міжнародної Комісії по розслідуванню голоду 1932—33 рр. на Україні, що визначили цей страшний голодомор як геноцид проти українського народу. СРСР брутально порушив статтю 46 і Гаагської конвенції 1907 р., як держава, що вела свавільну війну проти власного народу, і принципи, які пізніше були ухвалені Міжнародною конвенцією 1948 р. «Про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього». Відповідальність за ці злочини лягає на уряд Радянського Союзу і на Комуністичну партію як правлячу в державі з однопартійною системою. Ми звертаємося до Організації Об'єднаних Націй, до Паризької наради глав урядів та держав по підготовці загальноєвропейської наради з безпеки (Хельсінкі—2) з вимогою провести всебічне розслідування геноциду проти українського народу і розглянути цей злочин у міжнародному суді в Гаазі. Міжнародний трибунал згідно із загальноприйнятими нормами повинен покарати винних, визначити шляхи та розміри матеріального і морального відшкодування українському народові...»[9].

---

[9] Літ. Україна. 1990. 11 жовт.

І далі цілком справедливо обвинувачуються десятки істориків: «Ми висловлюємо недовіру тим псевдоісторикам і функціонерам з інституту історії АН УРСР та з Інституту історії партії при ЦК КП України, які за вказівками вищих партійних органів або свідомо фальсифікували причини, перебіг і наслідки голодомору 1932—33 рр., і тому повинні нести за це моральну відповідальність»[10].

Всі ми добре розуміємо, що ця ухвала була прийнята при тісній співпраці з українською діаспорою.

Останнім часом розпочався новий етап у зв'язках України з діаспорою. Після чорнобильської трагедії зарубіжні українці активно включилися в допомогу населенню, особливо дітям потерпілих районів. Ця допомога надавалася у вигляді радіоактивно чистих продуктів, вітамінів, ліків, дозиметрів, медичного устаткування, запрошення на лікування людей тощо. І тут слід відмітити, що ця допомога була б значно ефективнішою, якби керівні кола республіки дозволили надавати її, як це свого часу пропонували представники діаспори, зразу після аварії, а не через 3—4 роки після неї.

Як велику гуманістичну акцію слід визнати допомогу зарубіжних українців у комп'ютеризації українських шкіл, розташованих у східних і центральних областях республіки, участь у зміцненні матеріально-технічної бази видавничої діяльності окремих громадських організацій тощо. Заслуговують всілякого схвалення багаторазові (правда, досі безуспішні) спроби зарубіжних українців залучити свій капітал для розвитку галузей виробництва і соціальної сфери України, особливо її західних областей, звідки більшість з них походить.

[10] Там же.

Допомога української діаспори своїй Батьківщині має давню історію. Вона почалася ще на початку століття. Особливо інтенсивною була вона в 20-х рр. Ця патріотична і в той же час дуже трагічна сторінка історії зв'язків зарубіжних українців з Україною мало відома широкій громадськості і є однією з «білих плям» нашої недалекої минувшини.

На початку 1920 р. з Канади в Радянську Україну виїхало кількасот українських трударів. Здебільшого це були колишні вихідці із Східної Галичини і Буковини, які не побажали повертатися на свої землі, що були окуповані Польщею і Румунією. Вони розмістилися в агрокомунах південних районів України — на території сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської і Запорізької областей. В 1921—1922 р. зі США і Канади приїхало ще понад 300 чоловік. У 1924 р. їх було вже близько 2000 чол. Усі вони об'єдналися в 17 сільськогосподарських комунах. На закупку сільськогосподарських знарядь, насіння, товарів народного споживання тощо їм виділили 32,5 тис. американських доларів, досить значну на той час суму.

Перша агрокомуна була організована канадськими українцями в с. Мигаєво на Одещині. З Канади приїхав на Україну (в Харків) письменник Мирослав Ірчан[11], який багато написав про життя українсько-канадських комунарів.

[11] **Ірчан Мирослав** (А. Д. Баб'юк). Український письменник, народився в 1897 р. у с. П'ядиці на Коломийщині (Івано-Франківська обл.). Закінчив Львівську учительську семінарію (1914 р.). Брав участь у першій світовій війні в загонах Українських січових стрільців. Служив у Червоній Армії. Наприкінці 1923 р. виїхав у Канаду. В червні 1929 р. переїхав на Україну. В Харкові очолював письменницьку органі-

...На початку 30 рр. агрокомуна в Мигаєвому була розгромлена. Поки що не відомо, що сталося з комунарами, їх сім'ями, де могила Ірчана. «Лише поодиноким людям, — пише відомий канадський громадський діяч П. Кравчук, — вдалося чудом повернутися до Канади. Одним з таких був Іван Ілліч Касіян — брат народного художника СРСР Василя Касіяна». І далі: «Треба додати, що, крім них, були обмануті і зраджені й інші українсько-канадські трударі, які в 1920—1930 рр. повернулися до СРСР і працювали на заводах Харкова, будівництві метро в Москві, у вугільних шахтах Донбасу. Майже всі вони були також репресовані. Уціліли лише одиниці»[12].

Завдання наших сучасників — зняти цю «білу пляму» і зробити все, щоб такі трагічні сторінки більше ніколи не повторилися. І ще — слід реабілітувати цих невинних людей, великими буквами вписати їх імена в аннали нашої трагічної історії, встановити їм на Україні пам'ятник.

Належного наукового дослідження заслуговують також питання допомоги зарубіжних українців громадським, державним організаціям, особливо військовим формуванням на Україні в останні місяці першої світової війни, в міжвоєнний час, у період другої світової війни та в повоєнні роки, а також так званим дисидентам періоду застою.

Говорячи про співпрацю з українською діаспорою, доцільно висловити в зв'язку з цим деякі міркування і внести певні пропозиції.

Нема потреби доводити, що наша співпраця

зацію «Західна Україна» і редагував журнал під такою ж назвою Автор багатьох художніх творів («Трагедія Першого травня», «Підземна Галичина», «Родина щіткарів» та ін.). Був репресований і загинув у 1937 р.

[12] Кравчук П. Зраджені надії//Літ. Україна. 1990. 23 серп.

із зарубіжними українцями є тепер однобічною, суто споживацькою. Ми мали змогу бачити на екранах телевізорів щасливі обличчя народних депутатів Верховної Ради СРСР В. Яворівського і Д. Павличка, чути їх зворушливі розповіді про те, скільки подарунків для чорнобильських дітей привезли вони від українських громад з поселень. Це, зрозуміло, благородна місія народних депутатів; ми повинні бути щиро вдячні українській діаспорі за допомогу і подбати про її правильний розподіл. Але ми не повинні забувати, що така допомога не може надаватися постійно. Ми живемо в надзвичайно багатих районах, маємо великі ресурси залізних і марганцевих руд, кам'яного вугілля, сірки, колосальний і всебічно розвинутий виробничий потенціал, виготовляємо багато різноманітної і цінної сільськогосподарської продукції, в нас добре розвинутий транспорт, прекрасні приморські та гірські райони для будівництва санаторіїв і курортів. І головне, на Україні живе освічений працьовитий народ, який хоч і пережив за останнє 70-річчя незнану для цивілізованого світу трагедію голоду, масових розстрілів кращих його синів і дочок, вивезення мільйонів людей у Сибір, не втратив своєї національної свідомості, зберіг і свято несе прапор боротьби за кращу долю і національну незалежність.

Важливо не забувати, що українці зберегли себе як націю, як народ, який створив і продовжував розвивати свій великий економічний потенціал, коли їх заставляли вкладати свою працю у спорудження часто не потрібних чи економічно невигідних новобудов, екологічно шкідливих виробництв.

Коли ж йдеться про найбільшу в світі чорнобильську атомну катастрофу, що може призвести до

незнаного етноциду цілих народів, то ми не маємо права бути бездіяльними. Тим більше, що союзні та республіканські відомства, створивши на Україні густу мережу АЕС для експорту електроенергії, відвернулися від її народу, як і від народів Білорусії та Росії, довго скривали інформацію про радіоактивне забруднення, практично не забезпечують населення потерпілих районів усім необхідним; ще й досі сотні тисяч людей живуть у місцях недопустимо високої радіації[13]. У промислово розвинутій країні за чотири роки, що пройшли після Чорнобиля, не спромоглися організувати виробництва таких нескладних приладів, як дозиметри; більше того, досі в нас не виготовляються технологічно прості і конче потрібні для боротьби зі СНІДом шприци одноразового користування. Це стосується і виготовлення комп'ютерів. Тобто йде-

[13] При такій злочинній безвідповідальності союзних відомств, які обгрунтовують розміщення АЕС, їх проектування та експлуатацію, а також при фактичній бездіяльності республіканського уряду стає цілком зрозумілою різко негативна реакція народу України, де, до речі, має місце дуже висока концентрація потужностей атомних станцій на відносно невеликій площі, не тільки на доцільність спорудження нових об'єктів атомної енергетики, а й на доцільність функціонування діючих. Категорично не слід допускати, щоб «атомні експерименти» проводилися на мільйонах людей. Тому постановка питання про закриття на Україні діючих АЕС є цілком обгрунтованою. І це слід зробити якнайшвидше. Великі паливні ресурси в УРСР, як і в Радянському Союзі загалом, дають змогу розв'язати проблему енергозабезпечення за рахунок традиційних енергоносіїв, енергозбереження. Спорудження АЕС може бути можливим лише за умов повної екологічної безпеки.

У зв'язку з цим напрошується ще один висновок принципового характеру: чи мають моральне (можливо, й юридичне) право ті представники Української РСР, які проявили недопустиму бездіяльність в екологічному захисті населення, потурали дезінформації про радіоактивне забруднення і т. п., входити до складу нового уряду?

ться про власне забезпечення необхідною продукцією, яка тепер надходить тільки як дарунки від зарубіжних українців.

На цьому загальному фоні благородна місія допомоги української діаспори викликає подвійні почуття: з одного боку, глибоку вдячність землякам із зарубіжжя за їх допомогу і, з другого, — почуття не менш глибокого нерозуміння того, чому представники уряду, які безпосередньо повинні займатися цими невідкладними питаннями, практично нічого не зробили для його вирішення.

Що стосується оцінки зв'язків з українською діаспорою, то слід ще раз підкреслити: такі зв'язки повинні формуватися тільки за принципом взаємовигідності, переводитися на постійну основу. Особливої уваги заслуговує організація широкого обміну літературою і періодикою, спільна підготовка та видання друкованих праць з їх реалізацією як на Україні, так і за кордоном.

Усебічного осмислення потребують зв'язки із закордоном національних меншин, яких так багато живе на Україні. Відомо, що одна їх частина розсіяна по всій республіці (росіяни, євреї), друга живе окремими ареалами в певних районах поза межами етнічних земель (поляки, болгари, татари), третя — зосереджена на етнічних землях (румуни, словаки, угорці). Доцільно диференційовано підійти до проблем національних меншин і зробити все необхідне, щоб їм була надана необхідна допомога в справі національно-культурного відродження.

І нарешті, коротко про ті зміни, які відбуваються останнім часом в українській діаспорі.

Перебудова в СРСР позитивно вплинула на консолідацію зарубіжних українців, особливо в тих державах, де переважають «молоді» українці, тоб-

то українці першого чи другого покоління. Ось оцінка організації роботи серед переважно «молодих» австралійських українців Д. Бурмича — першого заступника голови Ліги визволення України в австралійському штаті Вікторія (громадської організації, яка об'єднує 9 тис. українців штату): «... Життя українців в Австралії дуже добре організоване. Нас тут, — говорить Д. Бурмич, — понад 30 тисяч. Тримаємося купи, плекаємо свої традиції, культуру, маємо дві церкви: греко-католицьку і автокефальну... Маємо свої народні доми, хори, танцювальні групи. Отож, інші національні меншості Австралії небезпідставно заздрять нам, нашій згуртованості. А австралійський уряд навіть дав нам грамоту за те, що ми так зберігаємо і популяризуємо свою українську культуру.

Маємо і свій український банк... Нині в Австралії немає українців, які б бідували...»[14].

Останнім часом процес консолідації українців всього світу поглиблювався. Організовуються тематичні форуми, в яких беруть участь українці з багатьох країн, в тому числі з України. Лише в середині 1990 р. у Києві та Львові проходив Третій конгрес Світової федерації українських лікарських товариств, у Торонто (Канада) — Сьомий з'їзд українських письменників об'єднання «Слово», до якого входять представники Канади, США, країн Європи, Південної Америки, Австралії, у Києві — Перший Конгрес Міжнародної асоціації українїстів, у м. Білому Борі (Польща) — Форум українських молодіжних організацій світу, у Львові — Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю еміграції українців до Канади, і т. д.

[41] Бурмич Д. Австралія: «Як я ся доробив»//За вільну Україну. 1990. 26 серп.

Важливою подією в житті української громадськості республіки і діаспори було проведення 18—21 серпня 1990 р. у Білому Борі (Польща) Першого світового форуму української діаспори, скликаного під егідою Світового конгресу вільних українців СКВУ. У цьому Форумі взяли участь депутати Верховної Ради УРСР, представники багатьох країн світу, члени польського уряду. На ньому було прийнято звернення до всіх українців світу[15], відповідні резолюції.

[15] Ось окремі положення цього звернення: «Ми, учасники Першого світового форуму української діаспори, зібралися на безпрецедентну в нашій історії зустріч, яка поєднала у неподільне ціле українців з нашої спільної Батьківщини та багатьох країн світу.

Україна і діаспора, дійсність і перспектива — у цій площині, у площині революційних змін у Середньосхідній Європі та перших кроків до державної незалежності України проходили наші наради на пленарних засіданнях та робочих секціях.

У рішеннях цих нарад наголошено, що об'єднання дій демократичних сил в Україні та української діаспори є гарантією для досягнення багатовікової мети нашої нації — відновлення самостійності соборної держави.

Однією з найважливіших проблем сучасної України є відбудова її економічного потенціалу та подолання екологічної кризи. Вирішено творити на Україні такі господарські структури, які відповідали б вільноринковим структурам західних країн. Українська діаспора СКВУ має бути допоміжним чинником у цій відбудові наданням економічної інформації, підготовкою фахівців з окремих галузей і залученням чужоземних підприємств для розбудови господарства України. Все це можливо здійснити за умови упорядкування законодавства України у ділянках банківництва, власної конвертивної системи та рівноправності всіх форм власності...

Ми, учасники Форуму, звертаємося до всіх українців в Україні й поза межами України сущих із братнім закликом об'єднати наші зусилля в цю надзвичайну історичну мить, аби вповні використати сприятливі об'єктивні умови — порвати імперські пута й відбудувати вільну демократичну Українську державу» (Літ. Україна. 1990. 18 жовт.).

Спільні дії світової української громадськості справлятимуть все більший вплив на національне відродження України, на консолідацію зарубіжних українців і поглиблення їх контактів з Батьківщиною.

Щодо можливостей національно-культурного розвитку української діаспори в країнах Америки, Західної і Центральної Європи, в Австралії, то вони суттєво відрізняються від аналогічних можливостей української діаспори в Радянському Союзі.

По-перше, за мотивами переселення українська діаспора в СРСР не мала аналогів у світовій практиці: значна її частина припадала на осіб, які були насильно вислані з України в несприятливі для життя і трудової діяльності умови північних та північно-східних районів країни з мотивів національно-політичного характеру.

По-друге, українська діаспора має у зарубіжжі кращі умови для національно-культурного розвитку. Адже навіть на українських етнічних землях нового походження (Кубань, Зелений Клин), а також у прилеглих до України районах Воронезької, Білгородської, Курської, Брянської та Ростовської областей, де українці займають значний процент серед усіх жителів, ще напередодні другої світової війни були повністю ліквідовані і досі не відновлені українські школи, припинено видання української періодики. На Далекому Сході, наприклад, в 10 адміністративних районах уся адміністрація та усі школи були переведені на російську мову. Чисельність української діаспори в СРСР, за вказаними оцінками, майже не поступається перед чисельністю російської діаспори на Україні. Однак в результаті багатовікової русифікаторської політики, що велася в Україні на державному рівні, школи з російською мовою навчання є тут у всіх містах, де живе навіть невелика кількість росіян. На жаль, прийнятий Верховною Радою республіки закон про мови в УРСР фактично залишається на папері — в багатьох великих містах України з переважанням українського населення зовсім відсутні українські школи. Принципове і широкомасштабне питання про національно-культурний розвиток української діаспори в СРСР не одержало на сучасному етапі належного розв'язання.

По-третє, відсутність умов для національно-культурного розвитку української діаспори в СРСР, звуження сфер вживання рідної мови на українських етнічних землях призвели до посилення асиміляційних процесів, які серед української діаспори в СРСР є, може, більш інтенсивними, ніж серед українців у зарубіжних країнах.

Таким чином, проблема зміцнення зв'язків України з українською діаспорою в СРСР з метою її національно-культурного відродження є не менш актуальною, ніж проблема посилення зв'язків з українською діаспорою в зарубіжних країнах.

РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Поступове розселення українських емігрантів по світі визначило сучасну географію їх проживання на окремих континентах, у різних країнах і регіонах. Північна і Південна Америка стали головним місцем проживання українців та осіб українського походження за рубежем. Тут тепер живе близько 2,7 млн чол., або 65%, усіх зарубіжних українців. 2,2 млн чол. (майже 55% чисельності всієї зарубіжної української діаспори) живе в Північній Америці, головним чином у США (1,2 млн чол.; 30% усіх зарубіжних українців) і Канаді (1 млн чол.; 25%), та близько 0,5 млн чол. у Південній Америці, переважно в Аргентіні та Бразілії.

Чисельність українців і осіб українського походження в Центральній і Західній Європі становить майже 1,2 млн чол. (30% усіх зарубіжних українців), з них 1 млн чол. (25%) живе у прилеглих до України зарубіжних державах, в тому числі 0,4 млн чол. (10%) на українських етнічних землях у Чехо-Словаччині і Румунії.

Загалом українська діаспора досить велика і за чисельністю займає друге місце серед слов'янських народів після польської. В країнах найбільшого поселення українців на їх частку припадає: в

Канаді — 4%, Румунії, Польщі і Чехо-Словаччині — по 1%, Аргентіні — 0,7%, США — 0,5% від усього населення. (В окремих невеликих регіонах Канади, Аргентіни та деяких інших країн українці становлять близько 70% усіх жителів). В інших країнах питома вага українців і осіб українського походження у загальній чисельності їх жителів дуже незначна (чисельність української діаспори в країнах, де вона нараховує понад 500 чол., наводиться в додатку 2).

У **Сполучених Штатах Америки** живе, як уже відмічалося, близько 1,2 млн українців і осіб українського походження. За чисельністю вони тут займають друге місце серед слов'янського населення (після поляків). Найбільша кількість українців зосереджена в північно-східних промислових штатах — Пенсільванії, Нью-Йорку та Нью-Джерсі. Значна кількість американських українців зосереджена також у штатах Массачусетс, Коннектікут, Огайо, Іллінойс, Мічіган, Міннесота, Північна Дакота. У деяких штатах та містах, зокрема у Вашінгтоні, Балтіморі (штат Меріленд), Майамі (Флоріда), Сан-Франціско, Лос-Анджелесі (Каліфорнія), Х'юстоні (Техас), Мілуокі (Вісконсін) кількість українців та осіб українського походження за останній час зросла.

Перші українці з'явилися у Північній Америці ще в XVII—XVIII ст. Відомо, що у громадянській війні брав участь генерал Василь Турчин. Як бривгадний генерал він брав участь у Громадянській війні в Північній армії і був відомий своєю участю у битві під Чікамоге. В 1865 р. з Києва прибув сюди Агапій Гончаренко, який видавав газету «Аляска Геральд». Масово ж українські емігранти почали поселятися в США з 1876 р. Переважно це були вихідці з закарпатської та галицької Лемківщини,

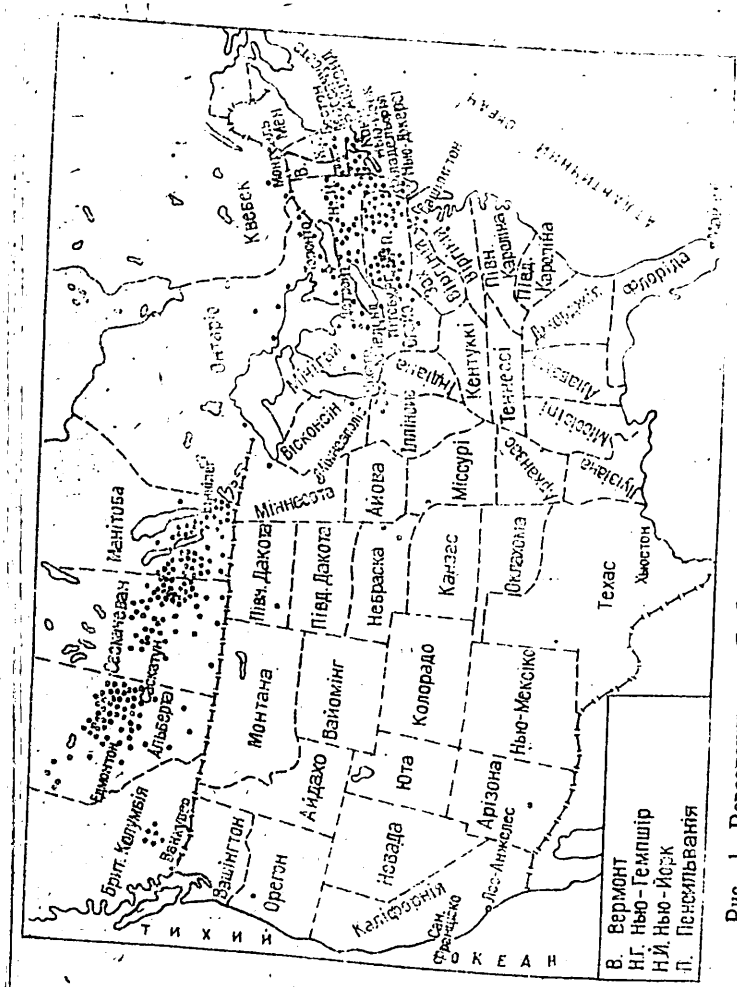

Рис. 1. Розселення українців у країнах Північної Америки

і займалися вони сільським господарством. У 90-х рр. XIX ст. відбувалася інтенсивна еміграція зі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. До першої світової війни в США переїхало близько 0,5 млн жителів Австро-Угорської частини України. Вони переважно селилися в штатах Пенсільванія та Нью-Джерсі і були зайняті у вугільній промисловості. Значна група українців осіла в Нью-Йорку.

Життя перших емігрантів було дуже тяжке. Чоловіки переважно працювали на вугільних шахтах північно-східної частини штату Пенсільванія, як правило, на найважчих і низько оплачуваних роботах.

Одними з перших українських переселенців з України, які в США одержали землю і почали займатися сільським господарством, були протестанти — «штундисти» із східних районів України, які втекли від релігійних переслідувань. Вони осіли в штаті Віргінії (1892 р.), пізніше (1898 р.) — у Північній Дакоті. Згодом до них приїхали переселенці із Західної України і в штаті Північна Дакота всі вони створили село, назване Україна. Серед перших українських штундистів США — Іван Сліпченко, Гаврило Кузенний, Іван Юхимів і Юхим Сич, які поселилися в преріях (степах) центральної частини Північної Дакоти.

В 1884 р. у штаті Пенсільванія була збудована перша українська церква.

Українці США протестували проти загарбання Польщею західноукраїнських земель. Відомими стали з цього приводу пікетування українськими жінками Білого дому (січень 1922 р.), демонстрації в багатьох штатах (20-тисячна демонстрація в Філадельфії (грудень 1930 р.) та інші антикупаційні акції.

5 4139

На початку XX ст. (1909 р.) у США нараховувалося 470 тис. українців, у 1914 р. — близько 500 тис. У міжвоєнний період міграція із Західної України у США ослабла. Після окупації Польщею територій сучасних Волинської, Ровенської та північної частини Тернопільської областей (районів Кременця, Почаєва та інших міст) звідси також почався масовий виїзд на постійну і тимчасову роботу в Сполучені Штати Америки. Але глибока і затяжна економічна криза початку 30-х рр. справила негативний вплив на інтенсивність імміграції: прибуття в США вихідців з України пішло на спад, особливо напередодні другої світової війни (до кількох сотень на рік). У повоєнні роки (1945—1958) до США переїхало за рахунок вторинної міграції близько 100 тис. українців, переважно з Західної Європи.

Тепер майже 90% американських українців живе в містах. За місцем їх виходу (або виходу батьків) це переважно емігранти з Східної Галичини і Північної Буковини (45%) та Закарпаття (40%); тільки 15% українців та населення українського походження припадає на вихідців із Східної України.

Структура зайнятості населення українського походження переважно відповідає структурі зайнятості всього населення США. Соціологічне обстеження (охоплено 3900 чол.) в штаті Пенсільванія (1976 р.) показало, що 20,6% з них працює в промисловості, органах фінансів і в торгівлі, 13% — в армії, 12% — в школах та інших установах народної освіти, 11,5% — у закладах охорони здоров'я і т. д.

Американські українці є членами Української католицької (285 тис. чол.), Карпаторуської католицької (263 тис.), Української православної

(90 тис.), Карпаторуської православної греко-католицької (108 тис.), Російської православної (200 тис.), римо-католицької (100 тис. чол) та деяких інших церков[1].

Друге місце на американському континенті та у світі за чисельністю українців та населення українського походження займає Канада — близько 1 млн чол. (переписом населення 1971 р. було офіційно враховано 580 тис. чол.; з них 310 тис. вважали рідною мовою українську). За кількістю канадські українці займають п'яте місце після канадців англійського, французького, італійського і німецького походження (на самому початку XX ст. українцям належало друге місце серед іммігрантів Канади після англійців).

Українські іммігранти почали поселятися в Канаді з 1891 р. Це були, як правило, незаможні селяни зі Східної Галичини і Північної Буковини.

Першими українськими поселенцями в Канаді були жителі села Небилів Калуського повіту Станіславського воєводства (тепер Рожнятівського району Івано-Франківської обл.) Василь Єленяк та Іван Пилипів, які 7 вересня 1891 р. прибули на кораблі «Орегон» у порт Квебек і поселилися в провінції Манітоба.

Масова імміграція українців у Канаду почалася з 1896 р. За 1891—1914 рр. їх прибуло туди близько 150 тис. У воєнні роки (1914—1920) еміграція з України різко скоротилася. У міжвоєнний час (1921—1939 рр.) до Канади переїхало 70 тис. українців, після другої світової війни — 60—70 тис.

Українці і населення українського походження в основному осіло в слабо освоєних на той час у землеробському відношенні районах Південної Ка-

[1] Українські поселення. Нью-Йорк, 1980. С. 266.

нади, переважно в селах. Близько 85% їх живе в провінціях Онтаріо (30%), Альберта (понад 20%), Манітоба (20%), Саскачеван (15%). Значними центрами проживання українців є міста Вінніпег (65 тис.), Едмонтон (63 тис.), Торонто (62 тис.), Монреаль (20 тис.), Оттава (6 тис.). Одним із значних нових районів, заселених канадськими українцями, є розташована на крайньому заході Британська Колумбія з центром Ванкувер (в останньому проживає понад 32 тис. українців).

Головні райони поселення канадських українців знаходяться на півдні, поблизу кордону зі Сполученими Штатами Америки. Тут на обширній смузі, що простягається з південного сходу (південний схід Манітоби) на північний захід (Британська Колумбія) в окремих округах українці становлять 25 — 35% усього населення (площа цієї смуги, витягнутої з південного сходу на північний захід, становить близько 220 тис. км²). У Канаді переважають українці, які вже народилися в цій країні (82 — 90%).

В Канаді встановлено пам'ятники київському князю Володимиру, Маркіяну Шашкевичу, Тарасу Шевченку, Лесі Українці, Василю Стефанику, Івану Франку, Голодомору 1933 року; в пам'ять жертв Чорнобиля посаджено дуб. Символом української общини в Канаді стала величезна 20-метрова писанка у Вегревілі.

Відносно висока територіальна концентрація українського населення на півдні Канади і в північній частині США, переважно в сільській місцевості, близьке розташування названих регіонів сприяє посиленню національно-культурних зв'язків і особистих контактів їх жителів. Це є одним з найголовніших факторів того, що вони слабо асимілюються з іншими етнічними групами, відносно

зберегли рідну мову (у 1941 р. — 94,9%, у 1951 р. — 81,3%, 1961 р. — 76,5%, у 1971 р. — 53,5%, у 1981 р. — 55,1%).

Однак необхідно відмітити, що в умовах англо- і франкомовного середовищ процес асиміляції неухильно посилюється, особливо тих українців, які народилися в Канаді. Так, за даними перепису населення 1971 р. серед народжених у Канаді українців і осіб українського походження вважають українську мову материнською[2] 40,8% (англійську — 57,3%, французьку — 0,6%), тоді як для народжених за межами Канади ці показники відповідно становили 84,6% (9,5% і 0,4%). Якщо в 1951 р. материнською мовою визнали українську 79,6% канадських українців, то вже в 1971 р. — лише 48,8% (англійську відповідно 18,7% і 48,5%). Причому українською розмовною мовою в родинах користується лише 22,8% українців і осіб українського походження Канади (англійською — 76,1%, в тому числі в родинах рільничого населення сільських місцевостей — 32,2%).

Найбільше українців, розмовною мовою яких українська, проживає в провінціях Квебек (37,5%), Манітоба (27,2%), Саскачеван (26,5%), Онтаріо (26,2%), Альберта (18,2%).

Громадські установи та організації Канади створили кілька десятків цілорічних курсів українознавства на рівні середніх шкіл: студії української мови організовано в університетах Вінніпега, Торонто, Монреаля, Оттави, Гамільтона, Едмонтона, Ванкувера та інших.

За останні десятиріччя відбулися значні зміни в структурі зайнятості українських канадців. Як-

[2] Материнською мовою вважається та, яку певна особа вивчила першою і досі її розуміє.

що в 1961 р., наприклад, 21,1% їх працювало в сільському господарстві (при середньому в країні 10%), то в 1971 р. — 11,6% (в країні 5,9%). Зросла частка службовців, інженерів і техніків.

Більшість українських канадців визнає християнство, зокрема 32,1% загальної їх чисельності є українськими греко-католиками, 20,1% греко-православними, 15,3% римо-католиками.

У 1897 р. вперше почали прибувати і оселятися в північних районах **Аргентіни**, головним чином у провінції Місйонес, емігранти із Східної Галичини. Збереглися відомості, що 27 серпня 1897 р. прибули з порту Буенос-Айрес і поселилися в місцевості Апостолес (провінція Місйонес) перші 12 українських родин — вихідців з Передкарпаття (району Тлумача Івано-Франківської області). В період до першої світової війни сюди переїхало близько 10 тис. українців. У міжвоєнний час еміграція із Західної України (в тому числі з Волині та Полісся) посилилася і кількість переселенців із західної частини сучасної України досягла 50 тис. чол. (еміграція в інші американські країни у той час була незначною). Повоєнна українська еміграція в Аргентіну була невеликою (6 тис. чол.).

Для Аргентіни характерні досить інтенсивні еміграційні припливи населення, в тому числі українського, з прилеглих та інших американських країн, особливо в перші повоєнні роки. Пізніше значна частина українського населення емігрувала. За 1954—1965 рр., наприклад, з Аргентіни виїхало близько 8 тис. чол., в тому числі 5 тис. чол. в СРСР, інші — в США і Канаду. В наступне десятиріччя мав місце невеликий приплив населення з Парагваю, а також частково з інших країн.

Загальна чисельність аргентінських українців становить близько 220 тис. чол. Вони переважно

розселені в північних провінціях — у столиці та провінції Буенос-Айрес (99 тис. чол.), Місйонес (55 тис.), а також в Чако (30 тис.), Мендоса (7 тис.), Формоса (4 тис.), Кордоба (3 тис.), Ріо-Негро (3 тис.) і в основному займаються землеробством.

На півночі Аргентіни і в прилеглих до неї південних районах Бразілії, а також у Парагваї та Уругваї, як і в пограниччі США і Канади, українці та особи українського походження теж проживають компактними групами, що зближує їх, сповільнює процес асиміляції.

Вважається, що першими українськими поселенцями, які осіли в **Бразілії**, була сільська родина Миколи Морозовича із Золочівщини на Львівщині (1872 р.). У 1876 р. невелика група селян прибула сюди з Буковини. Найінтенсивнішими були еміграційні потоки з України в 1895—1897 і в 1907—1914 рр., переважно з Галичини і Закарпаття. Наприкінці XIX ст. сюди прибуло зі Східної Галичини близько 15 тис. чол. Вони селилися серед дрімучих лісів південного штату Парана і в перші роки жили в дуже тяжких і незвичних умовах. Багато людей загинуло від непосильної роботи, хворіб, невлаштованості. Напередодні першої світової війни із Східної Галичини в Бразілію прибула друга група селян (близько 15 тис. чол.), які також поселилися переважно на півдні країни. У міжвоєнний і повоєнний час іммігрaція українців у Бразілію була незначною (відповідно 10 і 7 тис. чол.). Близько 90% бразілійських українців народилися в Бразілії.

Основна частина (85%) бразілійських українців живе в штаті Парана. Тут у невеликому районі біля містечка Прудентиполя вони становлять близько 70% усього населення (питома вага українців

у штаті Парана становить майже 2%). Другим місцем значного розселення українців у штаті Парана є район його головного міста Курітіби.

Українці живуть також у південних штатах Сан-Пауло (близько 9%), Санта-Катеріна (5%), Ріу-Гранді-ду-Сул (2%) та ін. Українці та особи українського походження переважно (80%) зайняті в сільськогосподарському виробництві.

Усього в Бразілії налічується 155 тис. українців.

У міжвоєнний час мало місце переселення українців із Західної України в **Парагвай**. Найінтенсивніші імміграційні процеси українського населення в ці країни припали на перше десятиріччя після першої світової війни, а також на 1948—1950 рр. На початку 60 рр. більшість українських емігрантів виїхала з Парагваю в Аргентіну, США і Канаду.

На сьогодні чисельність українців і осіб українського походження Парагваю оцінюється в 12 тис. чол. Вони переважно розселені в місцевостях Колонія Фрам, Сандова, Нова Волинь, Богданівка, Тарасівка та деяких інших.

Перші поселенці українського походження прибули в Парагвай наприкінці 20-х рр.

За оцінками, 10 тис. українців живе в **Уругваю**. Майже половина з них осіла в Монтевідео, решта розосередилася по країні. Вперше сюди почали прибувати переселенці переважно із Західної Волині та Західного Полісся, а також частково із Східної Галичини.

Населення департаменту Сальто майже повністю складають вихідці із Західної Волині та Західного Полісся. Українці живуть також в районах Сан-Хосе і Пайсанду. В 60—70-их рр значна частина українського населення Уругваю виїхала в Аргентіну, США, Канаду.

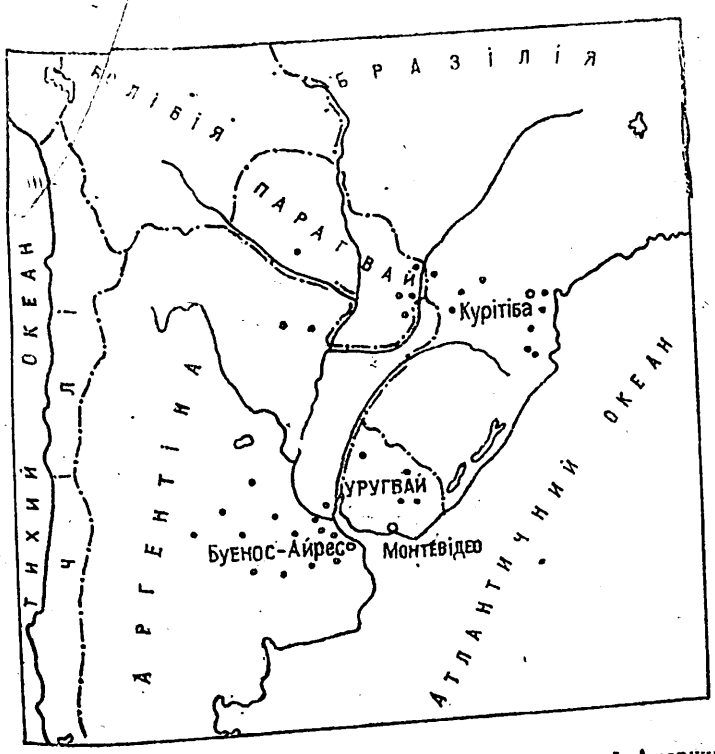

Рис. 2. Розселення українців у країнах Південної Америки

Особливої уваги серед національно-етнічних проблем української діаспори заслуговує питання розселення українців у Польщі. Пояснюється це багатьма причинами. Головною з них є та, що українці, які упродовж багатовікової історії жили на своїх етнічних землях, що після першої світової війни відійшли до Польщі, наприкінці другої світової війни і в перші повоєнні роки були депортовані і переселені в інші, віддалені від місць свого проживання райони. Таким чином, у повоєнній Польщі українське населення перейшло з категорії «зарубіжні українці з етнічних земель» в категорію «власне українська діаспора».

Правильно зрозуміти трагічний зміст українсько-польських взаємин під час другої світової війни та в перші повоєнні роки (рецидиви цих усклад-нень досить часто і гостро проявляються ще й тепер) допоможе короткий екскурс в історію включення до складу Польщі українських етнічних земель, принципова оцінка тих суспільно-політичних процесів, які відбувалися тут на міжнаціональній основі.

Відомо, що на Україні, насамперед у західній її частині, раніше жила велика кількість поляків. За даними перепису населення 1931 р. на західноукраїнських землях всього налічувалося 8523 тис. чол. (у Львівському воєводстві — 2284 тис., Станіславському — 1477 тис., Тернопільському — 1603 тис., Волинському — 2085 тис., частково в східній частині Краківського воєводства — 71 тис., у Поліському — 924 тис. і Більському повіті — 79 тис.). З урахуванням східної частини Люблінського воєводства зі змішаним польсько-українським населенням (592 тис. чол.) на всіх українських етнічних і змішаних українсько-польських і польсько-українських землях, що входили тоді

до Польщі, налічувалося 9115 тис. чол., в тому числі 5698 тис. українців, 2326 тис. поляків, 924 тис. євреїв, 78 тис. німців, 48 тис. росіян, 50 тис. представників інших національностей. Отже, структура західноукраїнського населення за етнічною ознакою була в той час значною мірою змішана: частка українців становила 62,4%, поляків — 25,6%, євреїв — 10,1%, німців — 1,0%, росіян — 0,5%, представників інших національностей — 0,4%.

Польське населення, яке жило на західноукраїнських землях, переважно зосереджувалося в Галичині, в основному в Східній (1547 тис.), у так званих північно-східних воєводствах (444 тис.), а також на змішаних українсько-польських землях Люблінського воєводства (335 тис.). Крім цього, на українських етнічних землях Краківського воєводства в 1931 р. налічувалося 60 тис. і на змішаних польсько-українських землях Більського повіту північно-східної Польщі — 56 тис. поляків.

На теренах зі змішаним польсько-українським населенням східної частини Люблінського воєводства проживало 187 тис. українців (31,6% всіх жителів цього воєводства). В західній частині Львівського, Волинського і Поліського воєводств, тобто на території, що входить тепер до Польщі, в 1931 р. було зосереджено 460 тис. українців. Близько 50 тис. українців проживало в центральних і західних районах Польщі.

Таким чином, у всіх районах довоєнної Польщі, що входять до складу сучасної її території, налічувалося близько 0,7 млн українців. Приблизно стільки ж було тут і у перші місяці повоєнного часу.

До складу українських етнічних земель, які у повоєнні роки були передані Польщі, входили, як відомо, Перемиська земля: вживається також Перемишльська земля, Перемищільщина, Перемищина,

У довоєнні роки ця територія з містами Перемишль, Ярослав, Ряшів та ін. належала до Львівського воєводства, а також Лемківщина, Холмщина та Підляшшя. Їх з давніх часів переважно заселяли українці.

До Перемишльщини відносяться значні території, зосереджені на захід від р. Сян (крайня західна частина Бойківщини і прилеглі до р. Сян передгірські і рівнинні райони). Передгірська частина Перемишльщини (Надсяння, Передгір'я), яка була заселена переважно українським і польсько-українським населенням, продовжувалася на заході до р. Попрад.

Центром Перемишльщини є одне з найстаріших міст цього району і всіх західних етнічних українських земель — Перемишль, який, як відомо, входив до Давньоруської держави. Розселені тут племена (дуліби, білі хорвати, тиверці) вже в середині X ст. мали тісні зв'язки з Києвом і разом з його військовими формуваннями воювали з Візантією, «згодом, — відзначав І. П. Крип'якевич, — серед невідомих обставин вони попали під владу поляків...»[3]. Через деякий час — «У рік 6489 (981) пішов Володимир до ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен[4] та інші городи, які є до сьогодні

[3] Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990, С. 49.

[4] Червенські міста виникли на пограниччі з Польщею. До їх складу входили Червен (був розташований на території сучасної Польщі, на північний захід від Белза, на лівому березі р. Гучви, лівої притоки Західного Бугу, поблизу гирла р. Синюхи. Біля с. Чермно (Замойське воєводство) збереглося городище; Волинь (Велинь), яке було першою столицею Волинської землі (місто було розташоване на території сучасної Польщі, на південний захід від Володимира-Волинського, на лівому березі р. Західний Буг, у межах теперішнього с. Грудек Надбужний поблизу Грубешова Замойського воєводства); Сутейськ (на р. Пор, тепер Польща) та деякі інші

під Руссю»[5]. Для зміцнення західного кордону князь Володимир заснував м. Володимир (Волинський). 1018 р. Червенські міста були захоплені Болеславом I Хоробрим і знову відвойовані (1030, 1031 рр.) князем Ярославом, який заснував у Надсянні м. Ярослав. Наприкінці XI ст. Перемишль став центром Перемишльського князівства. (У 1141 р. Володарко переніс столицю з Перемишля до Галича).

За названу територію тривалий час велася боротьба Київської (з XII — першої половини XIV ст. Галицько-Волинської) Русі з Польщею і Угорщиною. З 1340 р. Надсяння увійшло до Польщі. У 1375 р. в Перемишлі було створено латинське єпископство. З 1773 р. цей регіон був включений до складу Австрії (з 1867 р. — до Австро-Угорщини). Він займав важливе стратегічне положення в Австро-Угорській імперії. Під час першої світової війни тут точилися тривалі жорстокі бої між російською, та австро-угорською і німецькою арміями. В 1939 р. частина Надсяння (правобережна) увійшла до СРСР. У 1945 р. згідно з договором про радянсько-польський кордон Надсяння, як і деякі інші українські етнічні і змішані українсько-польські землі, були віддані Польщі.

Середньогірські та низькогірські Карпати (Бещади), що простягаються від р. Сян на південному сході до р. Попрад на північному заході, були заселені українською етнографічною групою — лемками. В XV—XVI ст. лемки освоїли значну територію гірських районів, що розташовані далі на заході Карпат.

У східній частині повоєнної Польщі, на лівобережжі Західного Бугу, розташована Холмщина

[5] Літопис Руський. К., 1989. С. 49.

(Забужжя), що з давніх часів була заселена українцями. Центром цього району є м. Холм, у XIII ст. заснований князем Данилом Галицьким, який переніс сюди столицю Галицько-Волинської Русі (там він помер і похований). До 1340 р. Холмщина була складовою частиною Галицько-Волинського князівства. В наступні століття вона переходила до різних країн (Литви, Польщі, Австрії, Росії). Після Брестської церковної унії (1596 р.) значна частина українського населення Холмщини та прилеглих районів Люблінщини і Волині вже в XVII ст. перейшла на греко-католицьку віру (в Східній Галичині населення перейшло на греко-католицьку віру в основному в XVIII ст.). В XVII ст. на Люблінщині зосереджувалася велика кількість українських громад грецького обряду (в поселеннях Парчів, Острів, Руська Воля, Люблін, Миліїв, Пугачів, Дратів, Красне, Маслюхи, Лучна, Острог та ін.). Відомо, що ряд українських гетьманів (І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самійлович) ставили питання про західні історичні кордони з Польщею вздовж р. Вісли або поблизу від неї[6]. Наприклад, І. Самійлович писав: «Бо вся тогобічна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін... від початку існування тутешніх народів належали до руських монархів[7]. Завоювання цих земель царською Росією призвело до релігійного переслідування греко-католиків. Восени 1919 р. Холмщина увійшла до Польщі. За даними перепису населення 1931 р. тут (враховано східну частину Люблінського воєводства з змішаним польсько-українським населенням) жило 56,5% поляків і 31,6% українців.

[6] Крип'якевич І. П. Історія української колонізації//Географія українських і сумежних земель. Львів. 1938. С. 268.
[7] Крип'якевич І. П. Історія України. С 208.

На північ від Холмщини розташоване Підляшшя (Підлісся) — історико-географічна земля із змішаним польсько-українським населенням. У раннє середньовіччя ця земля була складовою частиною Київської Русі; її заселяли східнослов'янські та литовські племена. З середини XIV ст. Підляшшя було включено до Литви, пізніше перейшло до Польщі. Ця територія перебувала також під владою Прусії, Австрії, Росії.

Наприкінці війни і в перші повоєнні роки відбувся обмін українського і польського населення. 9 вересня 1944 р. Польща заключила договір з СРСР про добровільний взаємний обмін цивільними особами. Передбачалося за період з 15 жовтня 1944 р. по 1 лютого 1945 виселити з Польщі 550 тис. чол. Ця акція була підтримана Армією Крайовою. Польські партизанські загони Волиняка, Майки, Ліса та ін. почали «втихомирення» українських сіл...

Таким чином, українців, які проживали на західних українських етнічних землях, переданих Польщі, переселили (далеко не завжди добровільно) в СРСР, переважно у західні області України. У свою чергу із західних областей УРСР (зокрема, з тієї більшої їх частини, що до війни перебувала у складі Польщі), польське населення було переселене на територію повоєнної Польщі (крім цього, після війни до Польщі з Німеччини прибуло близько 2 млн чол., вивезених туди на роботу під час окупації). Польських переселенців з України було поселено на західних і північних землях, які у повоєнний час відійшли від Німеччини до Польщі.

Українські переселенці з Польщі осіли пере-

важно в сільських місцевостях, в основному в тих поселеннях, звідки виїхали поляки — в східній частині Тернопільської і Ровенської областей, на північному сході Львівщини, а також у приміських районах м. Львова та інших великих і найбільших міст і в деяких інших районах. З 15 жовтня 1944 р. по серпень 1946 р. з Польщі було переселено 483 тис. українців. (Ще одна невелика за кількістю репатріація поляків з України в Польщу відбулася в 1957—1958 рр.).

Після обміну українсько-польським населенням у Польщі залишилося 220 тис. українців. З них близько 150—160 тис. проживало на українських чи змішаних українсько-польських (польсько-українських) землях. Понад 50 тис. чол. жило в різних районах польських етнічних земель.

Поворотним історичним моментом у розселенні українців у повоєнній Польщі стала так звана акція «Вісла» (акція В) — виселення українців і членів змішаних українсько-польських сімей з українських етнічних і прилеглих земель, розташованих в південно-східній частині Польщі (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя) і поселення їх у так звані «повернуті» західні та північні райони (з обов'язковим розпорошенням поселенців серед польського населення). Таких випадків насильного вигнання частини великого народу з його етнічних земель, як це було зроблено в результаті проведення акції «Вісла», не знає (крім сталінського свавілля в СРСР, де були вигнані зі своїх земель цілі народи — калмики, карачаєвці, балкарці, чеченці, інгуші, кримські татари, турки-месхетинці, німці, корейці, греки, курди) сучасне цивілізоване суспільство.

Що являла собою акція «Вісла»? Який вплив справила вона на зміни у розселенні українського

населення в Польщі? Як все це вплинуло на українсько-польські взаємини? Ось коротко перелік питань, на які зроблено спробу дати відповідь.

Оскільки ці питання мали вирішальний вплив на деукраїнізацію західних українських етнічних земель і розсіяння їх населення по багатьох районах Польщі, а також заторкнуло широке коло українсько-польських взаємин, у тому числі й сучасних, зупинимося на ньому більш детально[8].

Ідея про переселення українців, які не виїхали в УРСР у 1944—1946 рр., виникла в урядових колах того часу ще наприкінці 1946 р. В січні 1947 р. військові підрозділи південно-східної Польщі одержали наказ підготувати списки українських та змішаних (українсько-польських) сімей. 27 березня 1947 р. план переселення був прийнятий Державною комісією безпеки. 28 березня 1947 р. одним з формувань УПА біля м. Ліско в Карпатах (Бещадах) був убитий генерал К. Сверчевський. 29 березня 1947 р. ЦК ККР під головуванням В. Гомулки схвалив постанову про виселення на «нові» землі українських і змішаних сімей. 17 квітня 1947 р. було сформовано оперативну групу «Вісла», яка одержала завдання переселити українське населення. Керівником групи було призначено генерала С. Моссора. 23 квітня 1947 р. на засіданні Політбюро була винесена постанова про створення «для підозрілих українців» табору в Явожні (поблизу Кракова) на базі філії колишнього німецького концентраційного табору Освенцім. У цьому таборі до кінця його функціонування (8 січня 1949 р.) побувало 3936 в'язнів.

---

[8] Ширше висвітлюється це питання в українській газеті, що виходить у Польщі (Наше слово. 1990. 28 січ., 11, 18, 25 лют.).

Таємний документ Міністерства повернутих земель, направлений 10 листопада 1947 р. до воєводського управління в Ольштині, вказує, зокрема, що «Головною метою акції «В» є їх (переселенців) асиміляція в польському середовищі. Необхідно вжити всіх заходів, щоб досягти мети. Окреслення «українець» не вживати до цих переселенців».

Переселення з 28 квітня 1947 р. до серпня 1947 р. 140,6 тис. українського та змішаного українсько-польського населення проходило в дуже важких умовах, у надзвичайно стислі строки (часто на підготовку надавалося лише 2—3 години). В місцях виселення, особливо на Лемківщині та в Надсянні, було спалено багато сіл, зруйновано чимало храмів. Українські родини переважно розселяли серед польського населення, переміщеного з західної частини Української РСР. Переселенцям дозволялося проживати не ближче як на 50 км від сухопутних і 30 км від морських кордонів, часто не більше як по одній сім'ї в одному населеному пункті (останні 32 українські родини були виселені з етнічних земель на початку 1950 р.). Їм виділяли в основному найгірші землі. В наступні роки лише окремим родинам дозволено селитися в місцях попереднього проживання.

З п'яти воєводств, на території яких розміщалося виселене українське та українсько-польське населення, перше місце займало Ольштинське (56,1 тис. чол.). В окремих воєводствах українці складали на той час значну частку всього населення (в Ольштинському — 11,5%, Щецінському 8,2%, Вроцлавському — 5,9%, Гданському — 4,7%, Познанському — 3,7%)[9].

[9] 3 серпня 1990 р. сенат Республіки Польща прийняв спеціальну заяву, в якій дав політичну і моральну оцінку акції

Ці трагічні події відбувалися на широкому фоні різкого загострення українсько-польських взаємин, що тривалий час мало місце на обширній території сучасної Української РСР і Польщі зі змішаним українсько-польським і польсько-українським населенням (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя).

«Вісла». У цій заяві, зокрема, вказується, що «комуністична влада, приступивши до ліквідації відділів Української повстанської армії, здійснила в той же час насильницьке переселення осіб, в основному української національності. Протягом трьох місяців було виселено з різних місць близько 150 тис. чол., позбавлених свого майна, будинків і святинь. Багато років їм не давали змоги повернутися назад, а потім всіляко затруднювали їх повернення. Сенат Республіки Польща засуджує акцію «Вісла», характерну для тоталітарних режимів, і буде старатися відшкодувати образи, що випливають з неї». (Комс. правда. 1990. 29 авг.).

Про поліпшення останнім часом українсько-польських взаємин свідчить і ухвала Сенату Польщі (27 липня 1990 р.) з приводу проголошення державного суверенітету України. В цьому документі, зокрема, відзначається: «...Поляки, які свободу і незалежність Вітчизни вважають своїми основними цінностями, цілком розуміють той переломний момент в історії України, — сусіда, з яким бажають жити як рівні і близькі собі народи, а також розвивати співпрацю у всьому.

Наша епоха відкриває нову сторінку в історії Європи. Бажаємо українському народові самостійно формувати національне обличчя і умови життя, висвітлювати і зміцнювати корені своєї тисячолітньої сутності і багатої духовності, а також прямувати до кращого майбутнього» (За вільну Україну. 1990. 11 вересн.).

13 жовтня 1990 р. в Києві міністр закордонних справ Республіки Польща Криштоф Скубішевський і Міністр Закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки А. М. Зленко підписали Декларацію про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин. У пункті 3 цієї Декларації записано: «Українська Радянська Соціалістична Республіка і Республіка Польща не мають одна до одної жодних територіальних претензій і не будуть висувати таких претензій у майбутньому. Існуючий між Українською Радян-

Українсько-польські взаємини на тих українських етнічних землях і прилеглих до них територіях зі змішаним українсько-польським населенням, що в 1919—1939 рр. входили до Польщі, різко ускладнилися в період німецької окупації, хоч гострі конфлікти почалися ще в 20—30-их рр. (проведення так званих пацифікацій (умиротворення) сільських районів, де проживали українці, позбавлення їх права займати будь-які посади в державній адміністрації, ліквідація 2,1 тис. українських шкіл у межах сучасної Львівщини і 435 українських шкіл у межах сучасної Волинської та Ровенської областей, знищення 127 православних українських церков на Холмщині тощо). Це ускладнення набуло гострого міжнаціонального конфлікту в 1939—1941 рр. (тобто після того, як ці землі увійшли до складу СРСР) і відбувалося в умовах масових сталінських репресій і депортації з Західної України як українського, так і польського населення. З кінця 1939 р. до середини 1940 р. було депортовано 160 тис. чол., у червні—липні 1940 р. — близько 80 тис. біженців з Польщі, а всього за 1939—1941 рр. — 1.173.170 чоловік,

ською Соціалістичною Республікою і Республікою Польща державний кордон, закріплений у «Договорі між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон» від 16 серпня 1945 року і скоректований у «Договорі між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Польською Республікою про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого 1951 року, сторони розглядають як непорушний тепер і в майбутньому і вважають це важливим елементом миру та стабільності в Європі» (Вільна Україна). 1990. 18 жовт.)

На нашу думку, забезпечення належних умов для повернення (з відповідною компенсацією) виселеного у період проведення акції «Вісла» українського населення в місця свого колишнього проживання — назріла проблема, яка чекає від уряду Республіки Польщі свого вирішення.

з них майже 30% поляків (за 1944—1951 рр. із Західної України було вивезено в Сибір і на Далекий Схід ще близько 300 тис. чол.).

На цьому загальному фоні жорстокості, до якого призвела сталінська тоталітарна машина масового знищення людей в 1939—1941 рр., а пізніше (1941—1944 рр.) продовжила фашистська Німеччина (нею на західноукраїнських землях було страчено понад 1 млн чол.), у районах змішаного проживання українського і польського населення велася запекла збройна боротьба. З польського боку в ній брали участь нелегальні військові формування Армії Крайової та Армії Людової, з українського боку — загони Української Повстанської Армії переважно бандерівського крила (загони мельниківців і бульбівців брали в цій боротьбі обмежену участь)[10]. Як результат цієї боротьби — з обох боків загинуло десятки тисяч людей, різко загострилися міжнаціональні конфлікти. У період німецької окупації на українських етнічних землях зі змішаним населенням відбулося переселення людей за національною ознакою, яке збереглося аж до 1944—1946 рр. Це переселення зводилося до того, що у населені пункти з переважанням поляків селилися польські сім'ї з прилеглих сіл, а в поселеннях, де переважали українці, селилися українці з прилеглих територій. В таких поселеннях були створені озброєні загони самооборони; часто спірні питання вирішувалися шляхом проведення військових акцій; мали місце прояви жорстокості над мирним населенням з обох сторін. Ось приклади. У липні 1945 р. у селі Пісс-

[10] Інформація про нелегальні військові формування, що діяли в період другої світової війни та в перші повоєнні роки на західних етнічних українських землях, і про їх керівників чаводиться в додатку 3.

коровичі загинуло 720, у церкві села Павлокова було вбито 365, у селі Малковичах — 140, в с. Вільшани на-р. Сян (біля Перемишля) 18 українців[11]. Цей список можна продовжити. В свою чергу на західноукраїнських землях було знищено значну кількість мирного польського населення.

Спроби керівників тогочасної Польщі використати ускладнення українсько-польських взаємин для застосування антигуманного принципу колективної відповідальності з метою «остаточного» вирішення українського питання на значних українських і змішаних українсько-польських землях інакше як геноцидом назвати не можна.

Польська громадськість цілком справедливо ставить питання про необхідність повернутися до цього питання. Публіцист Стефан Лузни, наприклад, у зв'язку з цим пише: «Переконаний, що повинна бути створена польсько-українська комісія, яка б ретельно дослідила архівні матеріали, які торкаються акції «Вісла», обнародувала імена винуватців цих злочинів, розглянула питання про виплату компенсації їх жертвам»[12].

Основна частина українського населення, яке було виселено на західні та північні землі, живе в цих районах і тепер. 5—10 тис. українців осіло в Варшаві, близько 3 тис. — у Кракові.

Частково живуть українці на південному сході Польщі на своїх етнічних територіях у районі Ліско, Сянока, Кросно, Горлиці, Н. Сонча (Лемківщина); на право- і лівобережжі р. Сян (Надсяння), на Холмщині та Підляші (в районі Ліско і на захід від нього живе близько 10 тис. українців; вони частково розселені також на Перемишльщині, Ярославльщині).

[11] Депортація//Молода Галичина 1990. 2 серп.
[12] Лузны С. Темные воды «Вислы»//Комс. правда. 1990. 29 авг.

За різними оцінками, у Польщі живе 300—600 тис. українців і осіб українського походження.

Українці розселені також на етнічних і змішаних (румунсько-українських) землях у **Румунії.** Офіційно вважалося, що в Румунії згідно перепису населення 1977 р. живе лише близько 70 тис. українців. Фактично ж їх тут значно більше — 250—300 тис.

Найбільша кількість українського населення живе в північній частині країни поблизу кордону з Україною, на етнічних землях. Одним з основних ареалів його поселення є розташована на північному сході (на межі з Чернівецькою обл.) Південна Буковина (Сучавський повіт). Тут нараховується понад 110 тис. українців і членів змішаних українсько-румунських сімей. Другим регіоном, зосередженим на етнічних землях, є Мармарощина (Мармароський повіт), яка межує з Закарпаттям і є фактично продовженням українських етнічних земель. На Мармарощині живе близько 100 тис. українців.

Частина українського населення з північно-західної Румунії та Закарпаття, а пізніше з Буковини, Мармарощини і Східної Галичини переселилася в Банат, зараз там налічується майже 30 тис. чол. Українці живуть також у Добруджі, де осіли нащадки колишніх запорожців, які після ліквідації Катериною II Запорізької Січі (1775 р.) створили там Задунайську Січ (на початку XIX ст. частина січовиків повернулася на Батьківщину). В дельті Дунаю українці розселені поблизу Тульчі і Констанци. Тепер у Добруджі українське (а також румунсько-українське) населення живе в 30 сільських населених пунктах.

Центрами значного зосередження українців є Бухарест, Сату-Маре та інші міста.

Характерними є відмінності в мові українців, які живуть у Румунії. Жителі Південної Буковини розмовляють мовою, зовсім наближеною до мови Північної Буковини. Мова жителів північного заходу Південної Буковини наближена до мови жителів прилеглих до Румунії районів Гуцульщини. Розмовна мова українців західної частини Мармарощини співпадає з говірками південно-східної частини Закарпатської області, східної частини Мармарощини — з говірками Гуцульщини. Мова нащадків колишніх вихідців з Східної Галичини і Закарпаття в Банаті переважно співпадає з мовою тих районів, звідки вони переселилися. Мова українців — нащадків колишніх вихідців із Запоріжжя (запорожців за Дунаєм) — близька до наддніпрянського діалекту (вона сильно зрумунізована).

У цілому рівень національної духовності українців Румунії відносно невисокий. Урядові кола цієї країни багато років усіляко стримували розвиток культури національних меншин, у тому числі української. Скорочувалось число українських шкіл, до мінімуму була зведена культурно-просвітницька робота. «Наша газета, — відмічав співробітник редакції української газети «Вільне слово» М. Михайлюк, — не могла виступити на захист українців, поставлених в умови денаціоналізації...»[13]. Тому не випадково, що багато румунських українців брало активну участь у Грудневій революції 1989 р., чимало їх імен знаходимо в списку тих, хто загинув у боротьбі проти репресивного режиму Чаушеску.

[13] «Там твій голос ніколи не лукавив»//Літ. Україна. 1990. 19 лип.

Останнім часом посилилася робота створеного вже після революції Союзу українців Румунії, який очолив відомий поет С. Ткачук. «Ми хочемо провести своєрідний перепис українців Румунії, — говорить редактор бухарестського видавництва «Критеріон», письменник М. Корсюк, — всерйоз зайнятися шкільництвом, маємо намір запрошувати з України викладачів рідної мови і літератури і, зрозуміло, готувати своїх учителів... Теперішній уряд ставиться дуже прихильно до національних громад взагалі...»[14].

Встановлюються прямі зв'язки українських громад Румунії з Україною. З 1990 р., наприклад, деякі навчальні заклади Львівської та Івано-Франківської областей почали підготовку спеціалістів для українських шкіл у Румунії. Першими румунськими студентами на Львівщині та Івано-Франківщині стали відповідно майже 30 і 10 випускників ліцеїв з Мармарощини. Навчання студентів безплатне, їм виплачується стипендія, видається безплатний гуртожиток.

Щиро побажаємо румунським українцям, щоб процес їх національно-культурного відродження посилився, щоб вони почували себе повноправними громадянами Вільної Румунії.

У **Чехо-Словаччині** українці розселені на етнічних землях у Східній Словаччині (Пряшівщина). Райони їх проживання безпосередньо прилягають до лемківської частини Закарпаття (раніше, до 1947 р., тобто до виселення з Лемківщини українського населеная, вони межували з лемківською частиною Польщі).

Чехословацькі українці розпорошені також по містах Чехії та Словакії; значна їх кількість живе у Празі.

[14] Там же.

Загальна чисельність українців (русинів-українців) у Чехословаччині оцінюється в 150 тис. чоловік.

У східній Словаччині нараховується 210 українських сіл, де живе 100 тис. чол. Понад 15 тис. українців у повоєнні роки переселилося у Судети. Значна їх кількість зосереджена у великих містах — Празі (5 тис.), Братіславі, Кошіце, Брно та інших.

Незначна чисельність українців (близько 3 тис. чол.) є на етнічних землях у північно-східній частині **Угорщини**, в басейні середньої течії р. Тиси (Саболчський комітат), а також частково в Будапешті та інших містах.

Наприкінці XVIII ст. частина українського населення з лемківської території Закарпаття (самоназва — русини) переселилася в пограниччя з колишніми турецькими володіннями в межах сучасної **Югославії** (Бачка, Славонія). Перші українські переселенці в Югославії (район м. Керестури) осіли в 1745—1768 рр. Після зруйнування Запорізької Січі сюди переїхало (1785 р.) близько 8 тисяч запорожців (більшість з них повернулася на Батьківщину в 1812 р.). В останнє десятиріччя XIX — на початку XX ст. в Боснії осіли українці із Східної Галичини. В 30-х рр. в Югославії нараховувалося вже близько 30 тис. українців та осіб українського походження. За оцінками тепер тут живе 55 тис. українців (русинів і українців), з них 26 тис. чол. у Вачці (частина автономної області Воєводіна), 8,3 тис. чол. у Сремі (Воєводіна, частково Хорватія), 8,2 тис. чол. у Боснії, 7,7 тис. чол. у Славонії (Хорватія). Більшість югославських українців — сільські жителі. Українці живуть також у Белграді (1,2 тис.), Загребі (0,9 тис.), Новий Сад та інших містах.

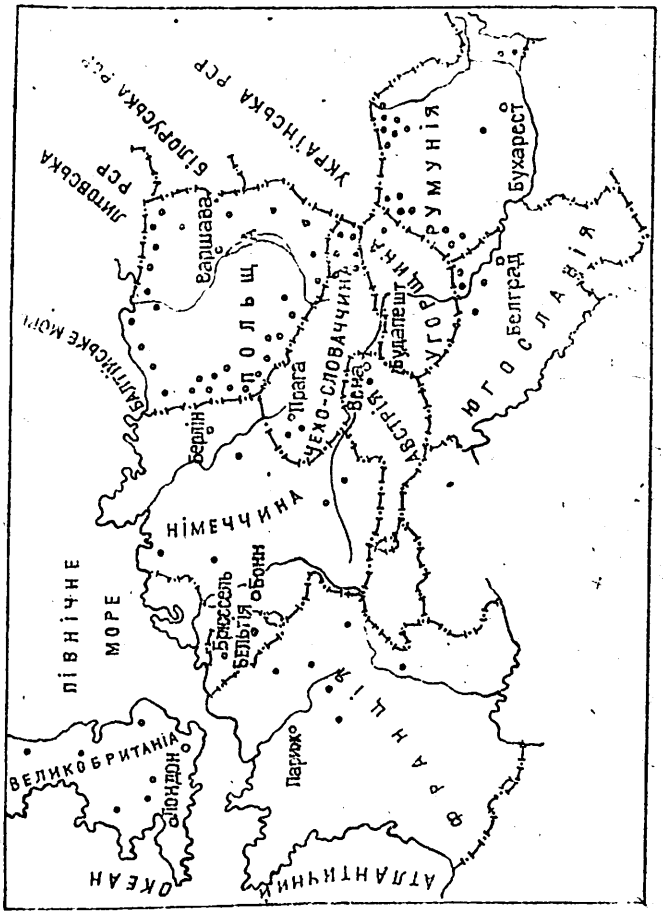

Рис. 3. Розселення українців у країнах Центральної і Західної Європи

Збереглися певні відмінності в мові югославських українців. У місцях проживання лемківських поселенців мова характеризується лемківським діалектом (зі словацьким колоритом), у місцях поселенців зі Східної Галичини — передкарпатським діалектом.

Понад 35 тис. українців поселилося у **Франції**. Частина з них осіла тут ще до другої світової війни. Це в основному працівники промисловості, зокрема гірничодобувних галузей. Більшість з цих — зі Східної Галичини. Значно зросла чисельність українців у повоєнні роки. Головним районом розселення українців у Франції, важливим зарубіжним осередком українського національно-культурного і наукового життя став Париж і його околиці. Тут, а також у прилеглих районах Центральної Франції живе 6,5 тис. українців. Далі за їх чисельністю ідуть Східна (6,4 тис.), Середньо-Східна (5,7 тис.), Північна (3,6 тис.), Південно-Західна (2,2 тис.) та Північно-Західна (1,5 тис.) Франція. Переважає міське населення. В сільському господарстві зайнято близько 15% українців.

В **Англії** українські емігранти з'явилися в 1893 р. в Манчестері (Західна Англія). Це колишні жителі сіл Білий Камінь і Хильчиці поблизу Золочева на Львівщині. Найінтенсивнішою була еміграція з України наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. (21,1 тис. чол.). Зараз в Англії нараховується, за оцінками, близько 35 тис. українців і осіб українського походження. Головними регіонами їх розселення є на заході Ланкашір (4,5 тис. чол.), на сході — Йоркшір (4,0 тис.), Центральна Англія (4,0 тис.), Південна Англія (1,5 тис.), Шотландія (0,5 тис.) та інші.

У повоєнні роки значна кількість українців

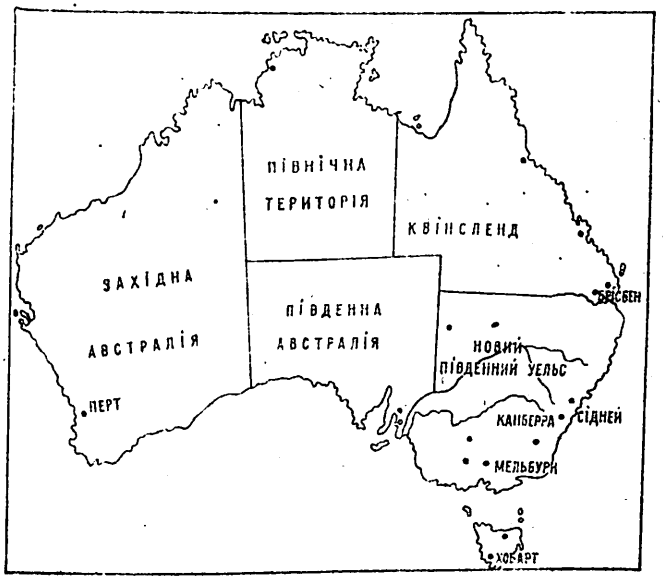

Рис. 4. Розселення українців у Австралії

опинилася в Західній Німеччині, на території якої в середині 1948 р. у 134 таборах ще налічувалося 111 тис. вихідців з України. З цих таборів, а також з таборів в Австрії за 1947—1955 рр. виїхало 865 тис. чол., в тому числі 126 тис. українців. З цього числа 29% переселилося в США, 18% — в Англію, 13% — в Бельгію, 8% — в Канаду, 3% — в Бразілію.

Чисельність українців і осіб українського походження в ФРН становить 22 тис. чол. 44% їх живе в землях Баварії, 18% — в Баден-Вюртенберзі, 16% — в Гессені, 7% — в Північній Рейн-Вестфалії і Нижній Саксонії.

Майже 5 тис. українців та осіб українського походження живе в **Австрії**, в основному у Відні. Близько 5 тис. українців поселилося після другої світової війни в **Бельгії**; невелике їх число є в **Італії, Іспанії, Данії та** інших країнах Західної Європи.

Незначна кількість українців — 0.4—1,0 тис. чол. живе також в **Швеції, Норвегії, Швейцарії, Голландії** та в інших західноєвропейських країнах.

Новою (повоєнною) українською еміграцією поповнилося населення **Австралії**, де живе 35 тис. українців. Вони в основному поселилися в східних і південних штатах (Новому Південному Уельсі, Вікторії, Південній Австралії), живуть переважно в містах Сідней, Мельбурн, Аделаїда, Брісбен та інших.

Відомо, що протягом тривалого часу Австралія була місцем висилання з Англії злочинців та небажаних осіб. Першим українським поселенцем у цій країні вважається Д. Мотський (1832 р.) зі Львова. Казимир Кабат і Володимир Коссак прибули до Австралії зі Львова в 1852 р. Еміграція українців до Австралії стає масовою, лише після

другої світової війни (за 1948—1958 рр.) сюди приїхало близько 20 тис. чол.

Понад 60% австралійських українців — вихідці із західних областей України, в основному зі Східної Галичини, близько 40% — зі східних областей УРСР.

Українці поселялися також в країнах Азії та Африки. Перед другою світовою війною, наприклад, лише у Харбіні жило близько 50 тис. українців. Тут були організовані українські школи, культурно-просвітні товариства, виходили такі українські газети і журнали, як «Українське життя», «Харбінський вісник», «Схід». Значні українські громади зосереджувалися також у Сірії та Лівані. У Єгипті в указані роки нараховувалося понад 3 тис. українців. Вони друкували часопис «На руїнах», створили культурно-освітнє товариство. Чимала українська громада була також у Марокко. В повоєнні роки відбулися значні зрушення в розселенні українців у названих країнах — у Китаї їх число різко скоротилося.

* * *

Трагічна історія України складалася так, що багато українців розсіялося по далеких країнах Америки, Європи, Азії, Австралії. Посилення економічних і культурних зв'язків з усіма цими країнами і переведення цих зв'язків на державну основу ставить на порядок денний багато нових важливих проблем, що вимагають всебічного наукового вивчення і невідкладної практичної реалізації. Серед них — поглиблені спільні дослідження з історії і географії розселення зарубіжних українців, визначення їх першочергових потреб у національно-культурному розвитку, можливості налагодження взаємовигідних економіч-

них контактів, взаємодопомога в матеріальних, духовних і мовних сферах, ширше залучення зарубіжних українців до національно-культурного життя на етнічних землях, до надання їм кваліфікованої допомоги у вивченні рідної мови, літератури, історії, географії та інших українознавчих предметів. Важливого значення набуває, зокрема, організація сезонних шкіл для вивчення зарубіжними українцями української мови на Україні та іноземних мов (англійської, французької, німецької, іспанської) жителями республіки у відповідних країнах Західної Європи та Америки. Перспективним є поглиблення контактів з зарубіжними українцями та особами українського походження в галузі науки, насамперед академічної. Саме тут відкривається широке коло діяльності для президії Академії наук УРСР, Наукового товариства ім. Шевченка (Львів) та інших наукових установ. При цьому варто широко запроваджувати досвід зарубіжних українців з менеджменту, організації виробництва, кредитно-фінансової діяльності, особливо у період розгортання економічної реформи і переходу на вільний ринок.

Великі перспективи має організація в республіці спільних з зарубіжними українцями промислових та інших підприємств, об'єктів обслуговування населення і виробництва, санаторно-курортного господарства, співробітництво в галузі охорони здоров'я, шкільництва, науки, культури. В республіці доцільно створити всі необхідні передумови для належної зацікавленості зарубіжних українців у спільній праці із своїми співвітчизниками в галузі духовного розвитку народу, повсюдного утвердження гуманістичних ідеалів, формування нового європейського дому.

СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ ТА її ЗВ'ЯЗКИ ІЗ ЗАРУБІЖНОЮ ДІАСПОРОЮ

Проголошена 16 липня 1990 р. Верховною Радою Української РСР Декларація про державний суверенітет України створює реальні передумови для розширення зв'язків нашої республіки із зарубіжними українцями, переводу цих зв'язків на державну основу.

Декларація передбачає, що Україна як суб'єкт міжнародного права здійснюватиме безпосередні зносини з іншими державами; укладатиме з ними договори, обмінюватиметься дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, братиме участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, потрібному для ефективного забезпечення національних інтересів УРСР у політичній, економічній, екологічній, інформаційній науковій, технічній і спортивних сферах[1].

Одним з важливих напрямків поглиблення зв'язків із зарубіжними українцями є сфера національно-культурного розвитку. «Українська РСР, — вказано в Декларації, — виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духов-

[1] Декларація про державний суверенітет України /Рад. Україна. 1990. 17 лип.

них і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки»[2].

Уже відзначалося, що форми співпраці зарубіжних українців з українцями на Батьківщині можуть бути різні. Але ця співпраця, зрозуміло, не може бути однобічною, споживацькою, а в повній мірі взаємовигідною і взаємокорисною. У зв'язку з цим заслуговує на увагу пропозиція американського журналіста українського походження М. Коця щодо можливостей і напрямів такої співпраці. Він, зокрема, пише: «Українці в діаспорі... живуть вістками з України. Вони задовольняються цим, це їх наснажує. Я впевнений, що потреби зараз на Україні такі, що ми не можемо спиратися на добродійність. А нам треба ввести добровільне оподаткування кожного українця. Тобто конкретно визначити, скільки він із свого річного прибутку має вносити у фонд допомоги Україні. Я б назвав його навіть не фондом, а Скарбницею України.

У моєму проекті Скарбниці України йдеться і про те, щоб у неї включилися й ті, хто живе на українській землі...

Про допомогу України українцям на поселеннях... Візьміть, приміром, українців у Бразілії. Це люди, які живуть в дуже невідрадних обставинах — просто на землі. Які її, землю, обробляють ще й досі сохою. І, безперечно, їм потрібно допомогти... Думав над тим, що з Бразілії можна, приміром, імпортувати в Україну каву, а Україна могла б експортувати туди сільськогосподарські машини...

Що ж до допомоги українцям, які мешкають у Канаді чи США, то я її бачу у тому, аби проводити виміну людей із країн цих, які б приїздили на Україну і наснажували себе українством. Бо коріння у другому поколінні вже втрачається. І ми не можемо забувати цього, не можемо дозволити, аби українці на поселеннях зникли...»[3].

Першочергового значення набуває також створення в пограничних районах України, зокрема на півдні та у західних її областях, так званих вільних економічних зон (чи інших такого плану економічних новацій, які належним чином відповідали б сучасним вимогам), вивчення можливостей взаємовигідного залучення для організації таких зон досвіду і ресурсів зарубіжних українців — вихідців з цих регіонів республіки.

Значні перспективи при належних правових гарантіях може мати створення на Україні спільних з представниками діаспори об'єктів виробничої діяльності та сфери обслуговування населення. Такий напрям стимулювання спільних інтересів вимагає підготовки необхідних і взаємовигідних документів юридичного, фінансового і соціального характеру, включаючи розробку механізмів їх реалізації.

Оптимальне (з точки зору спільних інтересів) вкладення коштів на створення (розширення, технічне переозброєння, реконструкцію) певних об'єктів, галузевої і функціональної структури цих вкладень повинно базуватися на відповідних дослідженнях — вивченні міжнародної кон'юнктури, врахуванні сучасних і прогнозних підходів до співпраці країн Заходу з Україною.

На Україні є багато галузей і районів, які зацікавили б представників України і діаспори для

[2] Там же.

[3] Коць М. Україна не може замінити світу, але й світ України не замінить//За вільну Україну. 1990. 15 лип.

майбутньої співпраці. Наприклад, вкладення коштів у спільне спорудження і використання об'єктів санаторно-курортного і готельного господарства для відпочинку та лікування. Надзвичайно сприятливі умови для будівництва названих об'єктів мають Українські Карпати (як Передкарпатська, так і Закарпатська їх частина), Шацьке поозер'я на Волині, Крим, Причорномор'я, Приазов'я та деякі інші райони.

Розвиток санаторно-курортного господарства має принципово важливе значення. Адже в результаті аварії на Чорнобильській АЕС екологічно чисті і придатні для відпочинку та лікування райони досить обмежені. Саме Карпати і Шацьке поозер'я, розташовані на заході республіки, належать до екологічно чистих територій. Вони характеризуються великим природним оздоровчим потенціалом: чисте повітря і чиста вода, великі лісові масиви, багаті ресурси мінеральних вод, а також ягід, грибів, риби тощо.

Чималий практичний інтерес становить прогнозування інтенсивності та структури еміграції з України.

Перехід на ринкову економіку призведе, за оцінками, до росту числа незайнятого населення (на Україні до 1—1,5 млн чол.). Створення відповідних умов для вільного виїзду з СРСР і вільного в'їзду в Радянський Союз посилить процес еміграції з причин економічного характеру (через різницю в рівні життя населення країни виходу і країни прибуття). Є належні підстави прогнозувати, що в структурі емігрантів з України значно збільшиться частка тих, хто виїжджатиме за кордон на певний час (так званих сезонних мігрантів). Переважатимуть емігранти з вищою і середньою спеціальною освітою, а також на-

укові працівники, на яких є підвищений попит у західних країнах.

Указаний процес є цілком закономірний і тому важливо заздалегідь підготуватися до нього: передбачити масштаби і територіальні напрями міграції, розробити систему соціального захисту людей, їх матеріального стимулювання. За оцінкою, найбільш інтенсивною буде міграція із західних регіонів України. Це пояснюється, по-перше, тим, що саме звідти переважають вихідці української діаспори, а отже, збереглися родинні зв'язки та особисті контакти, і, по-друге, тим, що саме населення Східної Галичини, Закарпаття, Буковини, Північної Бессарабії, Західної Волині і Західного Полісся має певний історичний досвід роботи у режимі і виробничих традиціях західних країн.

Поглибленого вивчення через призму зв'язків з українською діаспорою вимагає так звана проблема нової союзної федерації, нового союзного договору, на яких так настирливо настоюють директивні союзні органи. Прагнення зверху, із союзного рівня, створити федерацію радянських республік слід оцінити як намагання зберегти старі адміністративно-командні союзні структури, залишити за ними вирішальні адміністративні функції. Це, зрозуміло, виключає можливість державного суверенітету окремих республік. Суверенітет може бути або повним, або його не буде взагалі! Головною ознакою суверенітету, як відомо, є можливість самої республіки вирішувати всі свої власні питання.

Тут доречно вказати на динамізм і діалектику думки В. І. Леніна в підході до суверенітету і свободи народів колишньої Російської імперії. В 1914 р. він писав: «Ніхто не винен у тому, якщо

він родився рабом; але раб, який не тільки цурається прагнень до своєї свободи, але виправдовує і прикрашує своє рабство (наприклад, називає задушення Польщі, України і т.д. захистом вітчизни великоросів), такий раб є холуй і хам, що викликає законне почуття обурення, презирства і огиди»[4].

Або інші слова В. І. Леніна (1917 р.): «Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремиться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це каже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи»[5]. І ще (1917 р.): «Проклятий царизм зробив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою»[6].

Відомо багато інших висловлювань В. І. Леніна з проблем суверенітету. Про їх динамізм залежно від конкретних історичних ситуацій свідчать такі його вказівки (1918 р.): «...Рішуче і беззастережне перелицьовування наших частин (військових. —Ф.З.), що є на Україні, на український лад — отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він повинен називатися просто Овсієнком»[7]. Або (1919 р.): «Цека РКП пропонує Цека КПУ не ставити на обговорення Українського раднаркому відповідальних фінансових рішень, як-то випуск нових знаків (грошових. — Ф.З.) або обмін карбованців, попередньо не запитавши ЦК РКП, бо до таких заходів можна вдаватися тільки у

[4] В. І. Ленін про Україну: В 2 ч. Ч. 1. К., 1977. С. 520.
[5] Там же. Ч. 2. С. 13.
[6] Там же. С. 23.
[7] Там же. Ч. 2. С. 81.

всеросійському масштабі»[8]. Чи (1922 р.): «Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере — як би це ввічливіше висловитися? — обхід і нам як-небудь доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК — не скажу що обманює, але якось трохи відсувається від нас»[9].

Велика увага до проблеми суверенності і свободи у зв'язку з укладенням союзного договору та створенням нової федерації пояснюється насамперед тим, що, як показує історичний досвід, яким навряд чи варто нехтувати на Україні, після укладення таких договорів відбувалися процеси, які завершувалися для її народу трагічно.

Саме тому до заключення союзного договору і створення нової федерації республік слід підходити дуже зважено. У зв'язку з цим даються неоднозначні оцінки аргументації Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука щодо доцільності цього договору і федерації взагалі. Ось аргументи: «Як повідомили учасників прес-конференції, — коментуються слова Л. М. Кравчука, — уже робилися певні спроби «прикидки» — чи змогла б Україна десь сама собі прожити в затишку (?), ніби на окремому острові (?), що самі себе могли б усім задовольнити, а чим ні — купити у когось. Ні, не могли б. Це утопія. У нас практично нема газу, нафти, багатьох кольорових металів, бавовни, лісу і ще багато, багато чого. Товари наші, і це теж сувора реальність, ніхто за валюту не хоче купувати. Ми не вміємо їх робити так, щоб їх купували. То де вихід?»[10].

[8] Там же. С. 217.
[9] Там же. С. 448.
[10] З тривогою пополам. Нотатки з прес-конференції Голови Верховної Ради Л. М. Кравчука//Рад. Україна. 1990. 14 верес.

І справді, де вихід?

На нашу думку, в організації випуску більш якісної продукції. На думку Л. М. Кравчука — в союзному договорі та федерації. Мабуть Л. М. Кравчук серйозно думає, що нам потрібен союзний договір і федерація лише для того, щоб збувати іншим республікам (через посередництво величезного штату працівників союзних органів) неякісну продукцію?

Україна дає (1988 р.) 24,9% видобутку вугілля СРСР, 46,4% — товарних залізних руд, 41% — чавуну, 34,7% — сталі, 34,5% — прокату чорних металів, 34,3% — сталевих труб, 23,3% — взуття (без гумового і валяного), 24,3% — валових зборів зерна, 28,5% — валових зборів льоноволокна, 21,5% — валових зборів картоплі, 50,9% — виробництва цукру-піску, 25,6% — тваринного масла, 33,3% — олії, 22,8% — консервів, 21,3% — м'яса і багато, багато іншої продукції (самородної сірки, коксу, марганцю і т.д.), яка, як відомо, користується необмеженим попитом як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринку[11]. Населення УРСР в 1989 р. становило 18,1% населення СРСР.

Щодо доцільності заключення нового союзного договору, слід цілком однозначно сказати, що його варіант, запропонований Радою Міністрів СРСР, передбачає збереження старих союзних управлінських структур, можливість Центру безконтрольно використовувати і розподіляти ресурси. В той же час у нових умовах посилення прямих зв'язків між республіками центральні господарські управлінські ланки фактично не потрібні. З

[11] Народное хозяйство СССР в 1988 г. М., 1989. С. 340—343.

економічної точки зору не слід утримувати за рахунок народу величезний загін і дуже «дорогих» посередників (Держплану, Держпостачу і т.д.) у зв'язку між країнами, які б розподіляли все тільки за їм відомими критеріями (типу: столиці — (ми там живемо) — усе краще і в першу чергу, а собі (я працівник центрального апарату) — державну дачу, спецмагазини, персональну пенсію, кращу поліклініку, лікарню). Наша історія вже показала, до чого призводить концентрація влади в руках апарату. Як вплинуло все це на зв'язки з діаспорою — також добре знаємо.

Відомо, що Україна неодноразово приймала різні «добрі» договірні акти міждержавного характеру.

Це відповідні документи про возз'єднання з Росією 1654 р., створення Союзу РСР у 1922 р., возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР в 1939 р. і добре відомо, до чого все це призводило: до ліквідації гетьманщини, зруйнування Запорізької Січі, закріпачення селян, виселення запорізьких козаків з Батьківщини і поселення їх на Кубані, заборони друкування книг українською мовою, ліквідації українських шкіл, небаченого в світі штучно створеного голоду, масових розстрілів невинних людей, виселення їх у Сибір...

З історичним досвідом не можна не рахуватися при вирішенні питання про підписання складеного союзними органами проекту нового договору. Немає сумніву в тому, що з підписанням такого договору не слід поспішати — спочатку республіка повинна стати суверенною і створити умови, щоб її народ не розсіювався по світі...

Актуальність цього питання зростає в зв'язку з тим, що останнім часом деякі автори роблять спробу внести «нові» елементи в розуміння Со-

юзу РСР, суверенності радянських республік. Брошура О. І. Солженіцина переконливо свідчить про це[12].

[12] В написаній О. І. Солженіциним брошурі (**Солженицын А. И.** Как нам обустроить Россию. Посильное соображение. // Комс. правда. 1990. 18 сент. 16 с.) про майбутнє Росії (до якої він включає Україну і Білорусію. — **Ф. З.**) нехтуються історичні реалії національно-культурного розвитку і міжнаціональних відносин народів колишньої Російської імперії та СРСР.

Ось лише деякі міркування О. І. Солженіцина щодо долі окремих народів Радянського Союзу: «І так я бачу; необхідно безвідкладно, голосно, чітко оголосити: три прибалтійські республіки, три закавказькі республіки, чотири середньоазіатські, ще і Молдавія, якщо її до Румунії більше тягне, ці одинадцять — так! — **безумовно і безповоротно будуть відділені**». І далі: «Про Казахстан. Сьогоднішня величезна його територія нарізана була комуністами без розуму, як попало: якщо де кочові стада раз у рік проходять — то й Казахстан... Так, до 1936 р. Казахстан ще вважався автономною республікою в РРФСР, потім віднесли його до союзної. А складається він — з південного Сибіру, Південного Приуралля і пустельних центральних просторів, з того часу перетворених і відбудованих — росіянами, зеками та засланими народами...»

Відносно кримських татар О. І. Солженіцин висловлює такі міркування-рекомендації: «Кримським татарам, зрозуміло, слід відкрити повне повернення в Крим. Але при густоті населення XXI століття Крим може помістити 8—10 мільйонів населення — і стотисячний татарський народ не може собі вимагати володіння ним».

Щодо росіян, українців і білорусів: «Так народ наш і розділився на три вітки лише по грізному лиху монгольської навали і польської колонізації... В Литві і Польщі білоруси та малороси вважали себе росіянами. В Австрії і в 1848 р. галичани ще називали свою національну раду — «Головна Русска Рада». Але після цього у відторгнутій Галіції, при австрійській підтравці, були вирощені спотворена українська ненародна мова, нашпигована німецькими і польськими словами, і спокуса відучити Карпаторосів від російської мови...».

Перше запитання, яке виникло в мене після ознайомлення з названою працею: невже писав її **Солженіцин?**

На жаль, писав її ... Солженіцин.

Ця чи не єдина надрукована в СРСР масовим тиражем брошура О. Солженіцина відверто шовіністичного толку активізувала великодержавні тенденції і вимагає належного розгляду висвітлених в ній питань, особливо тих, що стосуються національно-культурної ідентичності нашого народу. В додатку 4-му «Русь», Велика Русь, Мала Русь, Україна, Україна-Русь?» зроблено спробу дати короткі відповіді на деякі з цих питань.

У зв'язку зі створенням Кримської АРСР особливої актуальності набирає проблема кримсько-татарської діаспори, яка висвітлюється в додатку 5.

Що стосується оцінки О. І. Солженіциним української мови, то ця оцінка співзвучна з горезвісним валуєвським указом 1863 року. Ось цитата з цього указу: «... Никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может, а наречие их употребляемое просто народием есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши».

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1.

КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ТА ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

Галичина. До її складу входить більшість західноукраїнських земель: територія сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (крім північної частини з Кременцем, Почаевом та іншими поселеннями, які до першої світової війни входили до царської Росії), Чернівецька область (крім колишнього Хотинського повіту, який був складовою частиною Північної Бессарабії), до Галичини належали також південно-східні землі сучасної Польщі. Вся територія (крім Буковини) була об'єднана в провінцію «Королівство Галичини і Лодомерії».

Назва «Галичина» походить від назви столиці Галицько-Волинського князівства — старого Галича (від грецького слова «гальс» — сіль). Старий Галич був розташований в межах сучасного села Крилоса Галицького району Івано-Франківської області, на березі р. Лукви, правої притоки Дністра. Місто вперше згадується в 1140 р., з 1144 р. стає центром Галицького князівства в складі Звенигородського, Перемишлянського і Теребовлянського удільних князівств; з 1199 р., після приєднання Галицького князівства до Волинського, стає центром Галицько-Волинського князівства. (Новий Галич виник у XIV ст. поблизу старого Галича (на 5 км на північ від нього).

Галичина поділялася на Східну, переважно заселену українцями, і Західну, заселену поляками. В 1387 р. більшість цієї території відійшла до Польщі. У XV ст. тут було створене Руське воєводство з центром у Львові, до якого увійшли Львівська, Перемишльська і Сяноцька землі.

Після першого поділу Польщі (1772 р.) Галичина відійшла до Австрії (з 1867 р. — до Австро-Угорщини). Після розпаду останньої в Східній Галичині була створена

Українська Національна Рада (Львів), якою 13 листопада 1918 р. було проголошено Західно-Українську Народну Республіку. Після її возз'єднання (злуки) з Українською Народною Республікою (УНР) 22 січня 1919 р. ЗУНР увійшла до складу УНР як західні області Української Народної Республіки. Східна межа ЗУНРу проходила вздовж р. Збруч, західна — на захід від м. Перемишля. Декларацією тимчасового Радянського уряду Східної Галичини в м. Тернополі була створена Галицька Соціалістична Радянська Республіка, яка функціонувала з 15.07.1920 до 23.10. 1920 р.

У липні 1919 року Східна Галичина (крім Буковини) в результаті Українсько-польської війни 1918—1919 рр. була включена до складу Польщі. За рішенням Паризької конференції від 14.03.1923 р. Східна Галичина була приєднана до Польщі з умовою надання їй автономії (що не було здійснено). Неухильно проводилася політика полонізації: з 2417 українських шкіл, які були тут на початку 20-х рр., у 1937 р. залишилося лише 325, переважно початкових.

У східній Галичині під назвою «Східної Малопольщі» (куди увійшла і Західна Волинь) були створені Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства.

Західна етнічна межа переважного проживання українців проходила на заході вздовж р. Попрад (в крайній південній частині — вздовж лінії Кросно—Горлиця—Новий Сонч).

Східна Галичина належала до аграрно перенаселених районів, з дуже високою густотою сільського населення, особливо в Передкарпатті. Міські жителі становили тут лише 23% всього населення. Найбільшими містами були (1931 р.) — Львів (316 тис. чол.), Станіслав (60), Перемишль (51), Борислав (42), Тернопіль (36), Коломия (33), Дрогобич (33), Стрий (31), Самбір (31 тис. чол.). Високого розвитку, поряд з постійною еміграцією, набула сезонна еміграція (до 100 тис. чол. за рік). На 1.01.1939 р. населення Східної Галичини (оцінка) становило 5824 тис. чол.

Під час німецької окупації за наказом Гітлера від 1.08.1941 р. Галичина була включена до створеного генерал-губернаторства як дистрікт Галичина.

У післявоєнний час територія Східної Галичини, як і інших районів України, стала розвинутим індустріально-аграрним районом.

Волинь. Включає північно-західну частину України, яка займає Західне і Центральне Полісся, а також Волинську височину, тобто площі басейнів правих приток Прип'яті та

Західного Бугу (сучасні Волинська, Ровенська, Житомирська області і країна північна частина Тернопільщини).

Назва походить від назви давнього (вперше згадується 1018 р.) червенського міста Волинь (Велинь). Відомими центрами Волинської землі були Володимир (Володимир-Волинський), Белз, Холм, Луцьк, Буськ, Броди, Червень, Кременець, Іскоростень (Коростень), Вручій (Овруч), Житомир та ін. У другій половині XIV ст. Західна Волинь увійшла до складу Польщі; після Люблінської унії (1596 р.) Польща заволоділа всією Волинню. В результаті поділів Польщі Волинь була включена до Росії, після першої світової війни західна її частина згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. була передана Польщі; Східна Волинь (Житомирщина) увійшла до складу Радянського Союзу. За переписом населення 1926 р. у Східній Волині українці становили 68,6% всього населення, поляки — 11,7%, євреї — 9,0%, німці — 7,3%, росіяни — 2,5%, чехи — 0,4%. У Західній Волині (1931 р.) українське населення становило 70,4% усіх жителів, польське (включаючи так званих латинян — римо-католиків з українською розмовною мовою) — 15,2%, єврейське — 9,8%.

Чисельність населення Волині швидко зростала: в 1860 р. вона становила 1,6 млн чол., в 1897 р. — 3,0 млн, в 1914 р. — 4,2 млн чол. У міжвоєнний час в Західній Волині осіло близько 130 тис. польських поселенців; 50 тис. волинян виїхало за кордон.

Відбувалася деукраїнізація Західної Волині: з 443 українських шкіл, які були тут у 1922—1923 рр., перед другою світовою війною залишилося лише 8; не функціонувало жодної української державної середньої школи (було створено лише 3 приватні середні школи).

Під час німецької окупації в Ровно був центр Рейхскомісаріату.

Українське Полісся — південна частина всього Полісся (північну територію займає Білоруське Полісся). Його площа (разом з так званим Малим Поліссям на Львівщині) становить близько 100 тис. км². Охоплює північну і центральну частини Волинської, Ровенської, Житомирської, Київської і Чернігівської областей. З X ст. входило до Київської, а пізніше (західна його частина) до Галицько-Волинської Русі, Литви. В результаті розділів Польщі все Полісся увійшло до Росії. Після першої світової війни західна частина Українського Полісся була передана Польщі, східна — відійшла до СРСР. Серйозною проблемою, що вимагає поглибленого наукового вивчення, є встановлення північного кордону між етнічними українськими і білоруськими землями (за дослідженням багатьох спеціалістів ця межа проходить значно північніше сучасного кордону УРСР з БРСР, особливо на північному заході України), розвиток українського шкільництва в тих районах Білорусії, в яких є українське населення.

Поділля, Подільська земля (як синонім Поділля вживалася назва «Пониззя»). Входить територія трьох сучасних областей — Тернопільської, Хмельницької, Вінницької. Займає басейн лівих приток Дністра, а також басейн Південного Бугу. Вперше згадується в джерелах у середині XIV ст. (раніше ця територія була відома під назвою «Пониззя»). В XIV ст. Поділля (крім Західного) відійшло до Литви. В 1430—1434 рр. Поділля було включене до Польщі, після поділів якої більшість її території (крім сучасної Тернопільської області) стала складовою частиною Російської монархії (західна частина увійшла до складу Австрії). До першої світової війни кордон між Росією та Австро-Угорщиною проходив вздовж р. Збруч. У Східному Поділлі були створені Подільське і Брацлавське намісництва, які наприкінці XVIII ст. об'єднано в Подільську губернію. Характеризується високою питомою вагою українців.

Буковина. В межах України до її складу входить територія сучасної Чернівецької області. Поділяється на Північну Буковину (крім Хотинського повіту, який входив до складу Бессарабії) і Південну Буковину, розташовану в межах Сучавського повіту Румунії. Вся ця територія входила до Галицько-Волинського князівства (XII — перша половина XIV ст.). Південну Буковину заселяли волохи і слов'яни, Північну Буковину — слов'яни. У середині XIV ст. ця територія увійшла до Молдавського князівства, в XVI ст. — до Туреччини, в 1774 р. — до Австрії (Хотинський повіт у 1812 р. був анексований Росією). У листопаді 1918 р. вся Буковина стала частиною Румунії. Чисельність населення етнічної Буковини (1930 р.) становило приблизно 460 тис. чол. Воно проживало на площі 5,3 тис. км². Українці становили тут 65,5%, євреї — 12%, румуни — 11,5%, німці — 5%.

Головними містами дорадянської Буковини були Чернівці (центр Буковини, населення в 1930 р. становило 112 тис. чол.), Сучава (17 тис.), Радівці (17 тис.) та ін.

У 1940 р. в Північній Буковині, де переважало українське населення, створена Чернівецька область.

Покуття — невелика територія південно-східної частини Івано-Франківської області (на межі з Чернівецькою). Розташована між Дністром на північному сході та Черемо-

шем на південному сході і утворює історико-географічну область площею приблизно в 3000 км², яку у джерелах XVII—XVIII ст. називали «Кут» Галичини, а також Прут-Дністровським міжріччям. Спочатку до Покуття входили також прилегла частина Карпат, включаючи Гуцульщину, пізніше (з XIX ст.) — лише передгірська частина. За даними 1939 р. українці становили тут 74% всього населення.

Підкарпатська Русь. Назва території Закарпатської області (Закарпатської Русі, Підкарпатської України, Закарпаття), яка вживалася в XIX — на початку XX ст. За даними перепису населення 1930 р., тут жило 71,3% українців, 13% євреїв, 1,8% німців.

Західна Україна. Вживалися також назви західні області України, західноукраїнські землі, західні області. Це відносно невелика західна частина України, яка після першої світової війни була поділена між Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. Іноді мається на увазі лише та територія, яка входила до складу Польщі. Частиною Західної України є й Закарпаття.

Гуцульщина. Включає територію проживання етнографічної групи українців-гуцулів (верховинців). Співпадає з крайньою південно-східною, середньо- і високогірською частиною Українських Карпат. Розташована на південний схід від рік Лімниці та Торця — до державного кордону з Румунією. Включає частину території Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей. Загальна площа 6,5 тис. км². В 1939 р. все населення становило 178 тис. чол., в т. ч. українського — 156 тис. чол. (на Івано-Франківщині — 87 тис., в Чернівецькій обл. — 37 тис., Закарпатті — 32 тис.). 89% населення — українці.

Бойківщина. Територія проживання етнографічної групи українців-бойків. Входять переважно середньогірські та низькогірські райони Львівської, південно-західної частини Івано-Франківської та Закарпатської областей. Межа Бойківщини проходить між ріками Сяном і Лімницею в північно-східній частині Українських Карпат та між ріками Уж і Торцем у південно-західній їх частині (Закарпаття). Площа Бойківщини — близько 8 тис. км². Вперше в літературі назва «Бойківщина» з'явилася на початку XIX ст. (1811 р.).

Лемківщина. Територія, на якій проживали і тепер частково живуть лемки. Назва походить від слова «лем» (лише), яке тут часто вживається. Включала землі середньогірських та низькогірських Карпат на північний захід від р. Сян до р. Попрад в межах сучасної Польщі, а також територію, яка простягається на північний захід від р. Уж в Закарпатті до р. Попрад в Чехо-Словаччині. Територія витягнута зі сходу на захід, північна частина якої межує з польською, південна — з словацькою етнічними спільностями (протяжність близько 140 км, ширина 25—50 км). Площа — 3,5 тис. км². В повоєнні роки в результаті переселення лемків з території, що відійшла до Польщі, Лемківщина була позбавлена свого корінного етносу. З земель цієї етнографічної групи українців у республіці залишилася вузька, витягнута з південного заходу на північний схід, смуга між р. Уж та державним кордоном СРСР. Далі до р. Попрад (з південного сходу на північний захід) Лемківщина переважно в гірських умовах продовжується в Чехо-Словаччині.

У 1939 р. в польській Лемківщині жило близько 200 тис. чол., в тому числі 160 тис. українців.

Підросійська Україна. Історико-географічна назва східної і центральної частини республіки, яка вживалася в літературі і побуті наприкінці XIX — на початку XX ст. (особливо в Галичині). До її складу входила Слобідська Україна, Лівобережна Україна, Правобережна Україна і Північна Таврія, Запоріжжя. Західна межа Підросійської України проходила вздовж р. Збруч і далі на півночі вздовж сучасної межі Львівщини з Волинською та Ровенською областями (включаючи крайню північну територію Тернопільщини).

ДОДАТОК 2

РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ І ОСІБ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ*

КРАЇНИ	Площа, тис км²	Чисельність всього населення		Столиця	Чисельність українців і осіб українського походження, тис. чол:	Основні регіони проживання українців і осіб українського походження
		рік	тис. чол:			
Північна Америка						
Сполучені Штати Америки	9373	1988	246048	Вашингтон	1200	Штати: Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Массачусетс, Коннектикут, Огайо, Іллінойс, Мічіган, Міннесота, Меріленд, Флоріда, Каліфорнія, Техас, Вісконсін
Канада	9976	1988	25950	Оттава	1000	Провінції: Онтаріо, Альберта, Манітоба, Саскачеван, Квебек, Британська Колумбія
Південна Америка						
Аргентіна	*2767*	*1988*	*31960*	*Буенос-Айрес*	*220*	*Провінції: Буенос-Айрес, Місіонес, Чако, Мендоса, Формоса, Кордова, Ріо-Негро*
Бразілія	8512	1988	144430	Бразілія	155	Штати: Парана, Сан-Пауло, Санта-Катеріна, Ріу-Гранді-ду-Сул
Парагвай	407	1988	4040	Асунсьйон	12	Регіони: поблизу Колонії Фрам, Сандовк, Нової Волині, Богданівки, Тарасівки
Уругвай	176	1988	3060	Монтевідео	10	Регіони: Монтевідео, Сан-Хосе, Пайсанду
Венесуела	912	1988	18750	Каракас	3,5	Регіони: Каракас, Валенсія, Маракаи
Європа						
Польща	312,7	1988	37862	Варшава	300—350—600	Регіони: західна і північна частина Польщі (воєводство Ольштинське, Щецінське, Вроцлавське, Гданське, Познанське та ін.)
Румунія	237,5	1988	23112	Бухарест	70—250—300	Регіони: Південна Буковина (Сучавщина), Мармарощина, Банат, Південна Добруджа

* Народное хозяйство СССР в 1988 г.: Стат. ежегодник М., 1989. С. 686—695; Українські поселення: Довідник. Нью-Йорк, 1980. С. 58, 66—67, 78, 80, 93, 101, 111—112, 127, 151, 170—171, 191—192, 209—213, 265, 281—285, 300—301, 309—311, 313, 317—318, 321, 322, 329—330, 340; Оришкевич П. Початкова географія України. Нью-Йорк, 1987. С. 195—196 та інші, переважно періодичні видання. Внесено зміни, які відбулися в демографічній структурі населення останнім часом.

КРАЇНИ	Площа, тис. км²	Чисельність всього населення		Столиця	Чисельність українців і осіб українського походження, тис. чол.	Основні регіони проживання українців і осіб українського походження
		рік	тис. чол.			
Чехо-Словаччина	127,9	1988	15624	Прага	150	Регіони: Східна Словаччина, Судети
Югославія	255,8	1987	23411	Бєлград	55	Регіони: Воєводіна (Бака), Боснія, Хорватія (Славонія)
Франція	544	1988	55870	Париж	35	Регіони: Центральна Франція, Східна Франція, Південно-Західна Франція, Північно-Західна Франція
Велико-британія	244	1987	56891	Лондон	35	Графства: Ланкашір, Йоркшір, Центральна Англія, Південна Англія, Шотландія
Німеччина	356,3	1987	75961	Бонн	22	Землі: Баварія, Баден-Вюртемберг, Гессен, Північний Рейн-Вестфалія, Нижня Саксонія
Австрія	83,8	1987	7573	Відень	6	Регіони: Відень і його околиці
Бельгія	30,5	1987	9918	Брюссель	5	Регіони: Середня і Східна Бельгія
Угорщина	93,0	1988	10590	Будапешт	3,5	Регіони: басейн середньої течії р. Тиси
Нідерланди	41	1988	14760	Амстердам	0,6	Регіони: поблизу кордону з ФРН
Австралія та Океанія						
Австралія	7687	1988	16530	Канбера	35	Штати: Новий Південний Уельс, Вікторія, Південна Австралія
Нова Зеландія	269	1988	3290	Веллінгтон	0,5	Регіони: Крайстчерч, Окленд, Веллінгтон

У праці використано уточнені і доповнені картосхеми. (рис. 1 і 4), опубліковані в довіднику Українського соціологічного інституту «Українські поселення» (Нью-Йорк. 1980. С. 203, 211, 327).

ДОДАТОК 3

НЕЛЕГАЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ НА ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ І ЇХ КЕРІВНИКИ*

Організація Українських Націоналістів (ОУН) — ідеологічно-політичний рух, який виступав і виступає не як партія, а як загальноукраїнська націоналістична організація. Оформлена на І Конгресі українських націоналістів у Відні (28 січня — 3 лютого 1929 р.). Керівним органом ОУН став Провід Українських Націоналістів (ПУН) на чолі з Євгеном Коновальцем, яким були розроблені ідеологічна основа, програма, організаційна структура і план дії організації. Місцем перебування ПУНу були Женева (1929—1936 рр.), Рим (1936—1940 рр.), Берлін (1940—1945 рр.), Люксембург (1945—1965 рр.), Париж та ін.

У 30-ті рр. ОУН стала досить помітною та активною політичною силою на західноукраїнських землях. Вона організувала і провела цілий ряд терористичних актів: влітку 1930 р. масові підпали господарств польських поміщиків як протест проти економічного і політичного поневолення західноукраїнських селян; у вересні 1933 р. так звану «шкільну акцію», спрямовану проти ополячування українських дітей; в жовтні 1933 р. вбивство (членом ОУН М. Лемиком) працівника консульства у Львові О. Маїлова як протест проти організованого на Східній Україні масового голоду, від якого загинуло 6—7 мільйонів селян; у червні 1934 р. вбивство у Варшаві (членом ОУН Г. Мацейком) польського міністра внутрішніх справ Б. Пєрацького як протест проти проведення під його керівництвом антиукраїнських акцій в Галичині та на Волині (так званої «пацифікації») і т.д.

У 1938 р. в Роттердамі Волюхом було вбито Є. Коновальця. II Великий Збір затвердив новим керівником ПУНу

* Надрукований тут довідковий матеріал переважно запозичено із зарубіжних джерел, насамперед з уже названої 10-томної Енциклопедії Українознавства. Автор щиро вдячний працівникам Наукового товариства ім. Т. Шевченка за надання можливості користуватися цією працею

(Рим, серпень 1939 р.) Андрія Мельника. 10 лютого 1940 р. бандерівським крилом ОУН був створений паралельний провід організації.

Напередодні другої світової війни бандерівське крило ОУН спільно з німцями створило два військові загони: «Нахтігаль» (керівник сотник Р. Шухевич) і «Роланд» (керівник сотник Р. Ярий). У 1941—1942 рр. ці загони були роззброєні і розформовані. ОУН під керівництвом С. Бандери 30 червня 1941 р. проголосила у Львові створення української держави (на чолі з Я. Стецьком) — складової частини незалежної України, яку передбачалося проголосити у Києві. Після ув'язнення в зв'язку з цим актом С. Бандери, Я. Стецька та ін. функції провідника ОУН виконував М. Лебідь.

Керівними членами бандерівського крила ОУН у воєнні роки були: М. Лебідь, Р. Кравчук, Р. Шухевич, І. Климів, Д. Клячковський, М. Арсенич, Л. Ребет, М. Прокоп та ін.; мельниківського крила: Я. Гайвас, О. Теліга, О. Ольжич-Кандиба, З. Книш, Є. Мацях, О. Штуль та ін.

Наприкінці війни більшість керівників ОУН мельниківського крила емігрувала. Керівники ОУН бандерівського крила в основному залишилися у підпіллі на українських землях.

В ОУН мали місце протиріччя, виникали конфліктні ситуації, в її рядах відбувалися розколи. У результаті чергового розколу ОУН у лютому 1954 р. більшість підтримала С. Бандеру. Меншість на чолі з З. Матлою і Л. Ребетом створила нову організацію з цією ж назвою (ЗЧ ОУН). яку наприкінці 1956 р. було переіменовано в Організацію Українських Націоналістів за кордоном (ОУНз); вона функціонувала під керівництвом Л. Ребета. Після його вбивства агентом МДБ уродженцем с. Борщовичі на Львівщині Б. Сташинським (1957 р.) організацію очолювали Р. Ільницький, Б. Кордюк та інші. Керівником ЗЧ ОУН залишився С. Бандера (після його вбивства цим же агентом у 1959 р.* керівниками бандерівського крила ОУН стали С. Ленкавський, Я. Стецько та ін.).

Після смерті А. Мельника (1964 р.) керівником ПУНу обрано О. Штуля-Ждановича.

Серед усіх трьох організаційно-політичних структур ОУН найбільш чисельною та активною є ЗЧ ОУН.

* Ця версія одержала загальне визнання за кордоном. Суд у ФРН над Б. Сташинським у зв'язку з його вбивством С. Бандери широко висвітлювався в зарубіжній пресі. Про

Українська Повстанська Армія (УПА) — нелегальне українське військово-політичне формування, що діяло переважно на заході республіки в 1941—1953 рр., а також у південно-східних районах Польщі. У середині 1941 р. Т. Боровець (Бульба) організував поблизу Олевська на Поліссі (північно-західна частина Житомирської обл.) перші загони під назвою УПА — «Поліська Січ». Наприкінці 1941 р. німці ліквідували ці загони. Тоді ж була сформована в його організація УПА в підпіллі. Згодом її перейменовано в Українську Національну Визвольну Армію (УНВА). Боровець-Бульба тісно співпрацював з членами крила Організації Українських Націоналістів (ОУН), яке очолював А. Мельник (його військові загони переважно дислокувалися в районах Кременця і Володимирця: відповідно на Тернопільщині і північному заході Ровенщини).

Військові підрозділи, які очолював С. Бандера, також одержали назву УПА. Вони почали формуватися восени 1942 р. на Волині під загальним керівництвом М. Лебедя. Першим командиром цих загонів був Клячковський (псевдонім Клим Савур). Наприкінці 1942 р. перша сотня УПА на Поліссі виникла під керівництвом Коробки-Перегійняка.

Загони УПА в Східній Галичині виникли пізніше — в червні 1943 р. в Карпатах. Офіційна назва цих загонів — Українська Народна Самооборона. Наприкінці 1943 р. —

це також досить детально писала і радянська періодика. Але в надрукованій останнім часом статті І. Тіхомирова з Києва «Псевдомойсей. Бандера был нужен Гитлеру. А кому он нужен сейчас?» (Правда. 1990. 19 окт.) відмічається у зв'язку з цим: «После войны Бандера обосновался в Мюнхене под именем Стефана Поппеля. 15 октября 1959 года в подъезде дома № 7 по улице Крейтмайрштрассе в Мюнхене нашли труп господина Поппеля. Вызванная полиция пришла к выводу, что человек умер от сердечной недостаточности. Но затем возникли сомнения, когда узнали, что Стефана Поппеля звали Степаном Бандерой.

Его загадочная смерть долгое время оставалась тайной. Осталась и до сих пор».

Виникає питання: або «Правда» не володіє достовірною інформацією щодо причин смерті С. Бандери, або такою інформацією не володіє зарубіжна преса чи деякі періодичні видання в СРСР (газ. «За вільну Україну», наприклад в одному із своїх літніх номерів 1990 р. відвела матеріалам про суд над Б. Сташинським цілу сторінку). Про це писала також «Комсомольская правда» (1990. 27 июн.).

на початку 1944 р., коли чисельність УПА була найбільшою, в її загонах нараховувалося близько 45 тис. чол.; у 1945 р. — до 20—25 тис. чол. (у деяких радянських джерелах кількісний склад УПА в 1944 р. визначається в 150—200 тис. чол.).

У територіально-організаційному відношенні УПА розділялася на три групи: УПА — Північ (Волинська, Ровенська, частини Житомирської і Київської обл.); УПА — Захід (Львівська, Дрогобицька, Івано-Франківська, Тернопільська і частини Закарпатської і Чернівецької обл.) з окремим військовим округом «Сян» (район так званого Закерзонського краю: Перемишльщина, Холмщина, Лемківщина); УПА — Південь (частини Хмельницької і Вінницької областей). Групи в свою чергу ділилися на військові округи, останні — на відтінки. Оперативною одиницею УПА був загін — курінь чи сотня. Головним командиром УПА був Р. Шухевич (після його смерті в березні 1950 р. — В. Коваль). УПА брала участь у боротьбі проти фашистів, польських військових формувань під час міжнаціональних конфліктів.

Нерозгромлені загони УПА, які боролися проти Радянської влади на початку 50-х рр., через північні райони Словаччини і Чехії перейшли в Західну Німеччину та Австрію.

Неодноразові спроби створити групу УПА — Схід не були реалізовані.

Бандера Степан (1909—1959). Член ОУН з часу її заснування (1929 р.). З кінця 1932 р. виконував обов'язки крайового провідника ОУН і крайового командира Української Військової Організації (УВО). Організовував убивство керівника радянського консульства у Львові (1933 р.) та польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького у Варшаві (1934 р.). У червні 1934 р. був заарештований і засуджений до смертної кари, яка в зв'язку з амністією була замінена довічним ув'язненням.

Після розпаду Польщі звільнений з тюрми (Берези Картузької). У 1939 р. очолив в еміграції опозиційну фракцію ОУН, оформлену наприкінці 1940 — на початку 1941 р. в окрему організацію. Підготував 30 червня 1941 р. акт проголошення України у Львові, за відмову скасування якого в 1941 р. був заарештований і перебував у німецьких тюрмах і концтаборах до вересня 1944 р. (В німецькому концтаборі Освенцім загинули його брати Олександр (1911—1942 рр.) і Василь (1915—1942). У серпні 1952 р. відмовився від посади провідника ОУН у зв'язку з розходженням

в Крайовим Проводом у програмних питаннях. У серпні 1953 р. обраний провідником закордонних частин ОУН. Автор праць з українського націоналізму. 14 жовтня 1990 р. в місці народження (с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської обл.) встановлено пам'ятник С. Бандері.

Коновалець Євген (1891—1938) — полковник армії Української Народної Республіки (УНР), перший голова Проводу українських Націоналістів. У боротьбі за український університет у Львові (1910 р.) був заарештований і засуджений. Брав участь у першій світовій війні. З 1915 по 1917 р. знаходився в російському полоні (в Царицині). Брав участь у збройній боротьбі проти повсталих у Києві робітників Арсеналу, наступу на Україну військ Муравйова. Після гетьманського перевороту полк Січових Стрільців, яким він командував, було роззброєно. В 1919—1920 рр. перебував у польському таборі полонених. Жив у Чехословаччині, Львові, Берліні, Женеві, Римі. Створив ідеологічну та організаційну основу для сформування (1929 р.) Організації Українських Націоналістів. Загинув у Роттердамі.

Мельник Андрій (1890—1946) — полковник армії Української Народної Республіки. На початку 30 рр. став керівником УВО. У 1924—1928 рр. перебував в ув'язненні (Польща). З 1938 р. після вбивства керівника ОУН Є. Коновальця виїхав за кордон і був призначений головою Проводу ОУН. Під час другої світової війни інтернований (1941 р.) і ув'язнений (1944 р.) німцями. З 1945 р. жив у Люксембурзі, де помер і похований.

Стецько Ярослав (Б. Озерський, Є. Орловський, С. Осінський та ін.). Народився 1912 р. в Тернополі. З 1929 р. член ОУН, з 1932 р. — член Крайової Екзекутиви (виконавчого комітету) та референт ОУН з ідеології, ув'язнювався і сидів у польських тюрмах. Активно співпрацював із С. Бандерою; разом з ним та ін. підготував і 30 червня 1941 р. у Львові проголосив акт відновлення державності України. За відмову скасувати цей акт був арештований гестапо та ув'язнений в Заксенгаузені (12.07.1941 — вересень 1944 рр.). З 1945 р. член Бюро проводу ОУН. У 1968 р. обраний головою Проводу ОУН. Автор виданої в 1967 р. книги «30 червня 1941 р.». Помер 1986 р. у Мюнхені.

Лебідь Микола (псевдонім Максим Рубан). Народився 1910 р. За співучасть у вбивстві Б. Перацького і бойову протиурядову діяльність був засуджений до смертної кари, заміненої в зв'язку з амністією на довічне ув'язнення. З 1941 р. — другий заступник С. Бандери, після арешту якого здійснював протинімецькі акції. Очолив керівництво організації УПА. До 1953 р. був керівником ОУН. З 1949 р. живе в Нью-Йорку. Автор мемуарно-документальної праці «УПА».

Шухевич Роман (псевдонім Тарас Чупринка). Головний командир УПА. Народився 1907 р. Член ОУН з 1929 р. З 1933 р. по 1937 р. перебував у польському ув'язненні. Провідник ОУН на крайніх західних українських етнічних землях (Посяння, Лемківщина, Холмщина). У перші дні війни 1941 р. як командир батальйону «Нахтігаль» увійшов з німецькою армією до Львова. Брав участь у боротьбі з радянськими партизанами в Білорусії. З початку 1943 р. переходить у підпілля і з осені того ж року стає керівником УПА. Загинув 5 березня 1950 р. в с. Білогорща поблизу Львова.

Армія Людова (АЛ) — нелегальна польська військова організація, створена на території Польщі і завойованих нею західних областей України. Організована за рішенням Крайової Ради Народової (КРН) 1 січня 1944 р. на основі формувань Гвардії Людової. До її складу увійшло ліве крило Батальйонів хлопських (останні створені на базі молодіжної селянської організації «Віці» наприкінці 1940 р.), загонів народної міліції, окремих груп Армії Крайової. 21 липня 1944 р. АЛ була об'єднана з І-ою Польською армією у Військо Польське. Брала участь у боротьбі проти німецьких окупаційних військ, загонів УПА та інших військових формувань.

Армія Крайова (АК) — нелегальна польська військова організація, формування якої в 1942—1945 рр. активно діяли на території сучасної Польщі і тих районів Західної України, які в міжвоєнні роки входили до Польщі. Створена (січень 1940 р.) на основі підпільної організації «Союз збройної боротьби» і підпорядковувалася польському емігрантському уряду в Лондоні. До АК частково увійшли Батальйони хлопські, військові відділи правого крила Польської соціалістичної партії, частина членів Польської військової організації. Основна мета АК — відновлення польської держави довоєнного типу. В 1944 р. АК провела Варшавське повстання. Брала участь у боротьбі проти німецьких окупаційних військ, загонів УПА і військових формувань самооборони, Радянської Армії. В 1945 р. емігрантський уряд розпустив загони АК і створив на їх основі підпільну військову організацію «Вільність і незалежність» (ВІН), яка діяла до кінця 40-х років.

ДОДАТОК 4

РУСЬ, ВЕЛИКА РУСЬ, МАЛА РУСЬ, УКРАЇНА, УКРАЇНА-РУСЬ?

Тепер наш народ більше відомий світові як народ український, а наша держава, яка після багатовікового поневолення у липні 1990 р. проголосила свій суверенітет, відома як Україна, Українська Радянська Соціалістична Республіка, УРСР. Корені нашої держави ведуть до Київської Русі. Наш край називали ще Русь, Велика Русь, Мала Русь, Україна-Русь.

Яка назва нашої держави була б найкращою і найповніше відповідала б її історії? Чому постає це питання саме тепер, коли вже є офіційна її назва?

Відомо, що упродовж століть Україна перебувала в економічній та політичній залежності від своїх сусідів, у тому числі і ряду невеликих країн. Повсюдно стимулювалися та інтенсифікувалися асиміляційні процеси, робилися спроби переписати нашу історію, змістити акценти в оцінці багатьох історичних подій, окремих державних, військових і громадських діячів, перекроїти кордони України. Знищувалися національні святині, знеславлювалася і витіснялася українська мова. Іншими словами, цей тривалий і цілеспрямований асиміляційний процес, який не припинився повністю ще й тепер, мав і має на меті витравити в свідомості українців почуття національної ідентичності, гордості за належність до свого народу. І, як відомо, в цьому відношенні вже досягнуто чималого «успіху».

Ось рівень мовної асиміляції українців у Радянському Союзі, визначений Президентом СРСР М. С. Горбачовим: «... на Украине даже доходило до того, что под угрозой был украинский язык — великий язык великого народа»*.

Як наслідок асиміляційної політики шовіністично настроєних представників державних кіл і певних громадських організацій ставилося і ставиться під сумнів саме існування української нації, її ідентичність. Ще В. Винниченко з цього приводу писав: «Що посунуло московських самодержавців на брутальне зламання переяславського трактату й на систематичне нищення української нації, що те саме стримувало руську (російську. — Ф. З.) демократію від українства супроти царизму. А іменно: багатство української землі. Україна, ця «житниця Росіи», з своїм 30—35 мільйонами населення, надзвичайно закругляла необсяжні маєтности

*Правда, 1990, 27 окт.

імперії. З Україною руський народ мав далеко імпозантніший вигляд, ніж без неї. І, власне, не тільки проти української державности говорив інтерес усякого руського, а проти самої національности українського народу... Признання її автономії тягло за собою признання її окремої національности. А це значило — зразу зменшити «единый великий русский народ» на 30—35 мільйонів. З другого боку, це значило перестати бути цілковитим, безконтрольним хазяїном багатої, родючої, сахарної, вугільної, хлібної території. Далі, це значило признати не тільки за царизмом, а й за самим собою вікову кривду щодо українського народу. А все це тягло за собою збіднення Великоросії, осунення її з позицій самодержавного народу на становище співучасника з другими народами в Росії»*. Справді, упродовж століть офіційний царизм стверджував, що «Русь» є «Росія», а Україна є етнічною різновидністю Русі (Росії), Великоросії, її нерозривною та невід'ємною складовою частиною з офіційними назвами «Малоросія», «Мала Русь» (ці назви, як відомо, не були визнані українським народом). Як бачимо, О. Солженіцин тут не є першопрохідником.

Звідки взялися назви «Великоросія», «Малоросія» («Мала Русь»), коли їх почали вживати, що вони означали?

Назва «Мала Русь» вперше згадується в 1335 р. щодо наіменування Галичини на противагу наіменуванню великої Київської держави, яку називали «Велика Русь». З XIV ст. (1353 р.) московські князі також почали називати себе князями Русі. Для того, щоб відрізняти Московську і Київську Русь, константинопольський патріарх, якому підпорядковувалися їх церкви, став називати Московську Русь «Великою Росією» (по-грецьки слово «Русь» означає «Росія»), а Київську Русь — «Малою Росією». Інколи такі назви зустрічалися в церковних книгах, виданих в XIV—XVII ст. Після Переяславської ради (1654 р.) московський цар Олексій Михайлович став називати себе «царем Великої, Малої... Росії» (з того часу замість назви «Русь» стала вживатися назва «Росія», використання якої з початку XVIII ст. стало на державному рівні обов'язковим. Так, у 1713 р. сподвижник Петра I О. Меншиков надіслав В. Долгорукому (послові в Копенгагені) розпорядження такого змісту: «Во всех курантах (газетах) печатают государство наше Московским, а сего ради извольте перестречь, чтобы печатали Российским, а чем и прочим по всем дворам писано»**.

* В. Винниченко. Відродження нації. // Молодь України. 1990. 24 жовт.

** В. Соловьев. История России с древнейших времен, Т. 17.

Наприкінці XVIII ст. назва «Малоросія» використовується і щодо Правобережжя, одержавши в народі негативний смисловий відтінок. Таким чином, спочатку назва «Велика Росія» вживалася для окреслення Київщини, і тільки згодом вона була запозичена московськими великими князями. Наш народ ще з давніх часів став називати себе «українським», а свою Батьківщину — «Україною».

Назва «Україна» вперше згадується в 1187 р. в одній з найстаріших пам'яток староруської культури, відомій під назвою «Іпатіївський літопис».

Цей літопис складається з трьох частин, які охоплюють події різних часів, що відбувалися в окремих регіонах: «Повісті временних літ» (до 1117 р.), «Київського літопису» (1118—1199 рр.) та «Галицько-Волинського літопису» (від початку XIII ст. до 1292 р.). В літописі говориться: «... плакавшая по немь (Володимиру Глібовичу. — Ф. З.) вси Переяславци... а немь же Украйна много постона». У цьому літописі є багато інших дещо пізніших згадок про Україну: про те, що князь Ростислав прибув «.. ко украйне галичькой» (1187 р.); записи «.. і всю Украину (Забужаньску, 1213 р.), «украйняни» (1268 р.), «на Вкраинь» (1280 р.), «на Вкрайниць» (1282 р.) та ін.

У листі до польського короля Зигмунта Августа турецький султан Сулейман писав (1564 р.) про Кам'янець-Подільський як про замок, розміщений на Україні. В 1580 р. польський король Стефан Баторій в своєму універсалі звертається «к Україні Руській (Східна Галичина. — Ф. З.), Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській». Цей список можна продовжити.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний в листі до польського короля (1622 р.) пише про «Україну, власну, предковічну вітчизну нашу», згадує «городи українські», «народ український». І. Виговський (1657 р.) хотів одержати від шведів «права цілої старовинної України або Руси, де бувала руська віра і де є ще мова, аж до Вісли». В літописі Самійла Величка (початок XVI ст.) зустрічаються такі назви: «Україна обох сторін Дніпра», «обої України», «Україна сегобічна», «Україна тогобічна», «Козацька Україна», «Козацько-руська Україна Малоросійська», а також такий відомий вираз, як «Зо всею Україною і Войском Запорожским»*.

Усе це важливо підкреслити тому, що деякі польські і російські історики роблять спроби довести, що назва «Україна» походить від слова «окраїна»*, а центрами цих «окраїн» є відповідно Польща і Росія. Тут виникає два заперечення принципового характеру: в польській мові пограничні райони ніколи не називають «окраїнами», а «кресами»; в XII—XIII ст., коли вже широко вживалося слово «Україна», Росії ще не було. Що стосується Московського і Смоленського князівств, які межували на північному сході з Україною або близько знаходилися від неї, то навряд Київщину — центральну частину Київської Русі — можна було вважати окраїною цих князівств (скоріше навпаки). Це стосується і Польщі: окраїною могло вважатися тільки пограниччя. А пограниччям Польщі, як відомо, на сході в XII—XIII ст. не була ні Київщина, ні Переяславщина, а могли бути лише Надсяння, Люблінщина, Підляшшя. Київщина з Києвом були відповідно центром української землі і столичним містом, а не окраїною сусідів, чиї панівні кола і їх «службовці» з політичних міркувань намагалися (і ще тепер інколи намагаються) виводити назву «Україна» від слова «окраїна» і на основі цього роблять висновок про історичну бездержавність українського народу, про його належність до народу російського чи до народу польського.

Назва «Україна» часто зустрічається в народній творчості попередніх століть (Зажурилась Україна, Що ніде пожити, Витоптала орда кіньми Маленькії діти; Ой поїхав з України Козак молоденький. Оріхове сіделечко і кінь вороненький та ін.).

Дещо пізніше назва «Україна», як і назви деяких її земель («Західна Україна», «Східна Україна», «Закарпатська Україна», «Правобережна Україна», «Лівобережна Україна», «Слобідська Україна»), вживалися і вживаються

---

*Енциклопедія Українознавства в двох томах. Т.1. Ч.І. Мюнхен—Нью-Йорк, 1949. С. 15.

*Спочатку слово «україна» вживалося для означення пограниччя, краю, окраїни Київської і Галицької Русі. З початку XVI ст. назва «Україна» вживалася в розумінні території, де живуть українці, яких на Поділлі та Волині називали «україніянами», «україниками». Пізніше слова «край», «країна» використовувалися як синоніми «вільна земля», «рідна земля», «далека рідна земля». До речі, такого типу «пограничні» назви територій та народів зустрічалися в Литві (галянди—пограничники), Німеччині (маркомани — люди з пограниччя). В іранській мові (VI—VII ст.) така назва вживалася як «анти» (краяни, пограничні народи, пограничне плем'я) — в розумінні народу, що жив у пограниччі з іранцями (назву «анти» вважають тотожною з назвою «українці»).

повсюдно. В революційний і пореволюційний час назва «Україна» стала широко використовуватися в офіційних документах як визначення української держави (Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, Карпатська Україна).

На старих європейських картах назва «Україна» знаходилася поряд з назвою «окраїна» (перша позначена великою, друга — маленькою буквою і відноситься до обмеженої території Прикаспію, розташованої між Московською державою і Ногайським степом), тобто до окраїнного щодо Московії району. (Найдавніший опис сучасної української території та її населення подав Геродот (484—425 до н.е.), називаючи цю землю Скіфією. В період від IV ст. до н.е. і до початку н.е. Україну називали Сарматією. В II—III ст. цю територію називали Роксоланією. Така назва збереглася і в наступні роки — на картах С. Мінстера з Базеля (1552 р.), Ортеліуса (1590 р.) та ін. Відомо, що жінку турецького султана Сулеймана з-під Рогатина на Івано-Франківщині звали Роксоланою. В VI—VII ст. на вказаній території знаходилися анти, в джерелах VIII—X ст. згадуються словіни)*.

Аналіз багатьох карт і глобусів — загальної та регіональних (Київщини, Брацлавщини, Поділля, Покуття) карт і «Опису України», виданих Гійомом — Левассером де Боплаком у 1650 р. в Руані; глобуса Корнедіуса, виконаного в другій половині XVII ст. (зберігається в Празькій Національній Бібліотеці); Моравського глобуса, виконаного 1679 р. (зберігається в Природничому музеї в Оломоуці) — переконливо свідчить, що у XVII ст. назва «Україна» одержала широке розповсюдження. До речі, названа в останньому атласі «Україна» охоплює велику площу в складі майже всіх сучасних північних, західних і східних українських земель (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Запоріжжя, Поділля, Галичина, Покуття, Полісся, Холмщина, Підляшшя).

Назва «Русь» у розумінні «Україна» широко вживалася в литовсько-руських літописах. У Гадяцькому договорі (1658 р.) І. Виговського, наприклад, Україну названо «Великим Князівством Руським». Б. Хмельницький бажав вивести весь «руський народ по Вислу». За кордоном називали Україну Руссю, а українців русинами (русами), проводячи чітку грань між ними і московинами. Останніх аж до

*Енциклопедія Українознавства в двох томах. Т.1. Ч. I. Мюнхен—Нью-Йорк, 1949. С. 13.

початку XVIII ст. знали як москвичів, москвитів, чи москалів, а їх батьківщину як Московію*.

До середини XIV ст. назва «Русь» вживалася лише для означення Київської Русі і Галицько-Волинської Русі. В середині XV ст. Галицька, Перемиська, Львівська і Сяноцька землі були об'єднані в Руське воєводство з центром у Львові.

Населення багатьох районів України, зокрема західної її частини, ще задовго до вживання в сучасному розумінні назв «Росія», «росіянин», і до кінця XIX — початку XX ст. називало себе «русинами», тобто вело свій родовід з Київської чи Галицько-Волинської Русі. Ще й досі українці, що живуть у Словаччині, називають себе «русинами-українцями». «Русинами» називають себе жителі деяких районів Закарпаття, українці Югославії і Румунії.

Є багато різних варіантів походження назви «Русь». Дослідження цього питання привертало увагу багатьох істориків. Згідно твердження одного з них ця назва походить від старослов'янського племені «Русь» (руси, роси, рось), яке жило в середньому Придніпров'ї в VII—VIII ст. на території сучасної Київщини між Дніпром, Ірпенем і Россю. Згодом ця назва від землі полян поширилася на всю Київську державу.

Виключно важливою проблемою для висвітлення поставлених завдань є визначення розмовної мови, яка вживалася в столиці Київської Русі — Києві. Представники великодержавної концепції дореволюційного часу (М. П. Погодін, О. І. Соболевський та ін.) вважали, що кияни розмовляли російською мовою (в сучасному розумінні цього слова). Попередній логічний аналіз дозволяє поставити під сумнів достовірність такого твердження.

Але для цього, зрозуміло, потрібні докази. На нашу думку, вони наведені в цікавій статті відомого спеціаліста по стародруках проф. Я. Запаска «То якою ж мовою розмовляли в Києві в XI столітті?». Він, зокрема, відмічає, що до нас з XI ст. дійшли чотири точно датовані пам'ятки київського рукописного мистецтва: розкішно оздоблені «Остромирове Євангеліє» 1056—1057 рр. та «Ізборник» Святослава 1073 р., а також скромно оформлені кодекси — «Ізборник» 1076 р. і «Євангеліє Архангельське» 1092 р. Усі ці книги переписані з болгарських оригіналів і в них є дуже багато південноруських (не південно-російських у сучасному розумінні), власне київських мовних структур і слів.

*Там же. С. 12.

«Унікальну лінгвістичну вартість, — пише Я. Запаско, — мають мовні особливості «Ізборника» 1076 р. Його переписувач «грішний Іоанн», не маючи конкретного замовника, почував себе (при переписуванні. — Ф.З.) вільніше. В окремих статтях, зокрема оригінальних, він дозволяв собі переходити на мову, якою розмовляв. Ось його словник: богатыи, боротися, бігати, великыи, вгодити, веліти, весеруй, дивити ся, діяти, другый, жито, зимному, зазираєм, забывся, заблудив ся, казати, клопот, коневи, клятися, користь, лиши, луче, людина, молити ся, монастира, мучити ся, напослідок, нехрещений, николи (ніколи), обидва, образити ся, орали, оскомина, от гори до долу, обоє, озирати ся, олтар, олтареви, помогаи, подобаеть ся, покрии, пити, поставити, року, сину любии, упивають ся, учи ся, чюєш, яр та ін.»*

То якою ж була розмовна мова у Києві в XI столітті? Не російська (в сучасному її розумінні), а давньокиївська, мова столиці великої Руської держави і, як бачимо, дуже близька до сучасної української та, безперечно, тісно пов'язана з нею генетично. І тепер на Україні основною є українська мова. Так як у Росії — російська. Ми, безперечно, не вважаємо, що російська мова (у сучасному розумінні) є та ж давньокиївська (руська), тільки зіпсована словами прилеглих до Росії народів, чому ж тоді дехто твердить (устами валуєвих, солженіциних та ін.), що українська мова є та ж московська (російська), тільки зіпсована запозиченнями з польської чи німецької мов. Українська мова є дуже близькою до давньокиївської — офіціальної мови могутньої східно-слов'янської держави — Київської Русі. Сучасна ж російська мова є також дуже близькою до мови, якою колись розмовляли в Москві.

То звідки ж пішла українська (руська, загальнокиївська) мова? Від московської (російської), чи навпаки: московська (російська) мова є одним з діалектів офіційної в свій час державної мови Київської Русі, тобто давньокиївської мови, дуже близької до сучасної української? Вважаю, що відповідь тут може бути однозначною. Близькість східнослов'янських мов — російської, української і білоруської ще зовсім не свідчить, як це вважає О. Солженіцин, що це одна мова. Це різні мови, так як і різними (хоч і близькими) є західнослов'янські мови. Наявність давньоруської мови (на основі київської) зовсім не значить, що

*Вільна Україна. 1990. 18 жовт.

на обширній території Київської Русі всі мови були однаковими, не було діалектів. Мабуть, на загальнодержавному київському діалекті сформувалася українська мова, на московському діалекті — російська.

Щоб припинити багаторічні дискусії щодо назви нашої країни та її народу і відновити історичну справедливість слід, на нашу думку, поставити питання про доцільність вживання замість назви «Україна» назви «Україна-Русь». Останню, як відомо, повсюдно використовував перший президент України всесвітньо відомий історик М. Грушевський. Справді, чому ми відмовилися від частини історичної назви своєї держави «Русь», яка, як і «Велика Русь», виникла на нашій землі, там, де стояв золотоверхий Київ — столиця однієї з наймогутніших держав свого часу? Хіба не краще вживати замість назви «Україна» назву «Україна-Русь»?

ДОДАТОК 5

ДІАСПОРА КРИМСЬКИХ ТАТАР, ПРОБЛЕМА ЇХ ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ, СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОЇ АВТОНОМІЇ

Представники всіх національностей — вихідці з України, що живуть за її межами, утворюють діаспору українського народу. В її складі особливе місце займає кримсько-татарська діаспора. Йдеться про кримських татар, які в травні 1944 р. були депортовані в Узбекистан і досі більшість з них знаходиться в діаспорі.

Відомо, що в період сталінізму та в роки застою цілеспрямовано формувалася думка про кримсько-татарський народ як про пособника фашистів. Необхідно було морально та юридично виправдати акт небаченого за своєю злочинністю вандалізму — вигнання цілого народу та поселення його в незвичних умовах за кілька тисяч кілометрів від історичної батьківщини. Оцінки свідчать, що в роки війни було депортовано 422 тис. чол.*. Причому 6,1 тис. кримських татар, що проживали в Краснодарському краю, були депортовані ще в 1942 р.

Спроби видати кримських татар за пособників фашистів є необгрунтованими і тенденційними. В партизанських загонах Криму (початок 1944 р.) налічувалося майже 600 татар, (а також 1900 росіян, 350 українців, 143 грузини, 66 вірменів тощо). Близько 50 тисяч кримських татар воювало проти фашистів на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Депортації були піддані не лише кримські татари, але й представники багатьох інших національностей півострова. Ось факти: на 1 січня 1953 р., тобто майже через 10 років після депортації народів Криму, серед спецпереселенців СРСР налічувалося 204,7 тис. його жителів, в тому числі 165 тис. кримських татар, 14,8 тис. греків, 12,5 тис. болгар, 3,6 тис. представників інших національностей**.

Відомо, що кримські татари є нащадками Золотої Орди. Вони поселилися в Криму та прилеглих до нього районах Причорномор'я і Приазов'я в XIII ст. У 1449 р. у названих районах у результаті феодальних міжусобиць і політичного розпаду Золотої Орди виникло Кримське ханство, яке проіснувало до 1783 р., тобто до включення його в склад Росії. Перший хан Хаджі-Гірей переніс свою резиденцію із Салхата, (Старого Криму) до Бахчисарая. Пограничні райони України, Польщі та Росії підтримували з Кримським ханством інтенсивні господарські зв'язки, входили у військові союзи. Часто тут велися запеклі кровопролитні війни.

За даними татарського історика Евлії Челебі, що їх навів у своєму виступі на I Міжнародному конгресі україністів у Києві американський історик українського походження Омелян Пріцак, у Кримському ханстві (до якого входило так зване Дике Поле) нараховувалося, згідно перепису 1666 р., 1120 тис. чол., у тому числі 180 тис. татар (з них 75 тис. воїнів), 20 тис. греків, євреїв, караїмів, вірменів та ін.; 920 тис. становили козаки, українці, (з них 120 тис. дівчата і 200 тис. діти). У 8 запорізьких паланках цього району жило близько 200 тис. чол.

У 1918 р. в Криму була створена Радянська Соціалістична Республіка Тавріди (пізніше, в 1919 р., — Кримська Радянська Соціалістична Республіка), з 18 жовтня 1921 р. — Кримська АРСР у складі РРФСР.

Автономії в Криму формувалися в зв'язку з багатонаціональністю його населення з тим, щоб створити можливості

---

* Комс. правда. 1989. 8 авг.

** Аргументы и факты. 1989. № 39. С. 8.

Викликають здивування окремі положення статті «Гордіїв вузол» кримських татар», надруковані в газеті «Голос України» (1991. 25 січня), в якій представники депортованих національностей ототожнюються з тими сучасними жителями Криму, що недоброзичливо ставляться до повернення кримських татар. «Сотні тисяч (?) кримських росіян, вірмен, греків, німців, — вказується в названій статті, — теж мають свій погляд на ці події. Непоінформовані щодо планів державних органів, способів вирішення проблеми репатріації, налякані її темпами (?), кримчани насторожено, а подекуди навіть вороже, упереджено зустріли переселенців. Вони бояться ураження в правах, розбрату в своєму домі, який уже, по-вторюю, став для них рідним. Почалися конфлікти, взимку 1989 року пролилася перша кров...» Виникає цілком закономірне питання: хіба автор названої статті не знає, що депортація стосувалася також «вірмен, греків, німців, караїмів», що не ці народи «не завжди доброзичливо ставляться до повернення кримських татар». Навпаки, до їх повернення, як і до повернення кримських татар, не завжди доброзичливо ставиться населення, яке переважно переїхало в Крим у повоєнні роки.

для національно-культурного відродження і розвитку всіх громадян. За переписом 1926 р. у Криму проживало 714,1 тис. чол. Середня густота населення була тут невисокою — 15,2 чол. на 1 км². 42,2% жителів Криму становили росіяни, 25,1% — татари, 10,8% — українці, 6,1% — німці, 5,6% — євреї, 2,2% — греки, 1,5% — вірмени, 0,7% — поляки, 5,9% — представники інших національностей.

За особливістю формування і функціонування Кримська АРСР мала, порівняно з іншими автономіями, свої особливості. Республіка не була створена, як усі інші автономії СРСР, за національно-територіальним, а в зв'язку з багатонаціональністю населення та наявністю його великих за чисельністю національних груп, — лише за територіальним принципом. Це відобразили адміністративні райони. З 20 низових адміністративних районів Криму 6 було кримсько-татарських, по 2 — німецьких і єврейських, 1 (створений в 1930 р.) — український. Кримсько-татарські адміністративні райони розміщувалися в основному на Південному березі Криму, а також на північному передгір'ї.

Кримсько-татарськими районами були: Ялтинський (територія, підпорядкована Ялтинській міській Раді), Алуштинський (територія, підпорядкована Алуштинській міській Раді), Судакський, Балаклавський (частково підпорядковані Севастопольській міській Раді), Бахчисарайський і Фотісальський (з центром у Албаті — тепер смт Куйбишеве Бахчисарайського району).

Саме в межах названих районів зосереджена більшість баз відпочинку і лікування союзного і світового значення, найбільша кількість санаторіїв і курортів Криму, тут є виключно сприятливі і рекреаційні ресурси, м'який і теплий середземноморський клімат, мальовничі гірські ландшафти тощо.

Після депортації з цих районів кримських татар і представників інших національностей на півострові розгорнули широку пропаганду, спрямовану на детатаризацію регіону.

Негативну роль відіграла в цьому постанова об'єднаної сесії відділення історії та філософії АН СРСР в 1952 р. У 60—70-х роках у Сімферопольському краєзнавчому музеї документи про членів першого уряду Кримської АРСР (переважно з числа кримських татар) не демонструвалися. Навіть після Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1967 р. про зняття вказаного звинувачення з кримсько-татарського народу робилося все для того, щоб Указ цей фактично не виконувався. Після того як у 60—70-ті роки чимала кількість кримських татар повернулася на батьківщину, була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР (1987 р.) «Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області». Хоч дія цієї постанови повинна була розповсюджуватися на всіх громадян, але фактично вона застосовувалася лише відносно громадян кримсько-татарської національності. Після 1978 р. прописка татар у Криму практично припинилася: мали місце випадки повторної депортації кримсько-татарських сімей. У 1987 р. ця постанова була відмінена. В тому ж році була прийнята нова постанова про обмеження прописки в курортних районах. Це була нічим не прикрита протитатарська акція, оскільки йшлося про прописку в колишніх кримсько-татарських районах, звідки здебільшого виселялися татарські сім'ї.

Процес детатаризації Криму зачепив також і його географічні назви. Йдеться про заміни назв татарського та іншого походження, які почалися ще в довоєнний час (1929, 1936, 1937 і 1940 рр.) і інтенсивно велися у повоєнний період. Замість назв татарського та іншого походження стали масово появлятися російськомовні назви типу: южні, лугові, садові, абрикосівки, яблуневі, кизилові, широкі, привітні, яркі та ін. Відоме поселення Коктебель стало Планерським, Кострополь — Береговим, Інкерман — Білокамінським, Портаніт — Фрунзенським. Після зняття М. С. Хрущова старе поселення Південного берега Криму Нікіта (поблизу відомого Нікітського ботанічного саду) було замінено на Ботанічне.

Відомо, що історія Криму давня і багата. Тут на формування географічних назв великий вплив мали греки, генуезці, татари, турки, болгари, українці, росіяни, гагаузи, караїми, чехи, німці та інші народи. Виникло багато колоритних і часто неповторних географічних назв. Усі ці питання мусять бути вивчені і більшість старих назв відновлена.

Всебічна детатаризація Криму, яка триває тут майже 50 років, призвела до того, що на батьківщину змогло повернутися лише близько 100 тис. кримських татар (за даними перепису 1989 р. їх нараховується в СРСР 272 тис. чол.). При цьому доводилося долати великі труднощі, протидію місцевих органів влади. Згідно перепису населення 1989 р., кримські татари складають дуже незначну частку населення Криму — 1,9% (на початку 1991 р. — близько 4%). З 2430495 чол., що проживали тут, росіяни становили 67,0%, українці — 25,8%, білоруси — 2,0%, євреї — 0,7%, інші національності — 3,3%.

Таким чином, сучасна національна структура населення Криму порівняно з довоєнною принципово змінилася: Крим втратив свою багатонаціональність і став малонаціональним регіоном (зрозуміло, не за критерієм кількості національностей, а за критерієм числа їх жителів). На росіян і українців

припадає близько 95% всього населення Криму, на всі інші національності — близько 5% (за даними перепису 1926 р. це співвідношення становило відповідно 53% і 47%). Словом, за національною структурою населення сучасного Криму ніщо не відрізняється від відповідної структури населення більшості сусідніх областей України і РРФСР.

Але специфічні кримські проблеми тут залишилися. Найголовніша серед них — створення можливості повернення на батьківщину всіх бажаючих кримських татар. Не просто в Крим, а саме в райони, звідки вони були депортовані, тобто переважно в населені пункти Південного берега Криму і північної пологої частини передгір'я. Ніхто не має ні юридичного, ні морального права не допустити повернення кримських татар саме в названі регіони. Крим — єдина їх історична домівка, а центр її знаходиться саме в даних районах. Звичайно, їм потрібно виділити для будівництва необхідні земельні ділянки, відшкодувати збитки, допомогти будівельними матеріалами тощо. Оцінка свідчить, що для переселення 40 тисяч кримсько-татарських сімей (така приблизно кількість їх живе в діаспорі) потрібно буде виділити 10 тис. га придатних для забудови та господарського освоєння земель (по 0,2 га на одну сім'ю). На це кримські татари мають повне право (навіть в умовах гострого земельного дефіциту на Південному березі Криму, адже більшість з них будуть поселятися саме в цьому регіоні). Важливо забезпечити умови для повернення в Крим зарубіжної діаспори, яка налічує кілька мільйонів чоловік. Зробити все це слід якнайшвидше. Цим ми повинні хоч частково компенсувати незначні для цивілізованого світу кривди по відношенню до цілого народу.

Друга важлива проблема — припинення деукраїнізації Криму. Переписи населення, які проводилися тут, часто зводилися до ... перепису українців на росіян. За даними перепису населення 1921 р., наприклад, в Криму зовсім не було українців, (а вже за даними перепису 1926 р., значно заниженими, вони становили 10,8%*). Деукраїнізація Криму ще й досі, ведеться широким фронтом і часто нецивілізованими методами. Особливо інтенсивною була ця акція напередодні референдуму. Ось один з прикладів: «Русские не раз бывали Крым, а окопались там одни малороссы. Да так, что крымских татар не хотят пущать. Те — в Москву, к русским. Но Киев молчит. Татары занимают свои земли — их гнать за «незаконный захват». А на русских — вся «полнота ответственности»... даже за маршала Тимошенко, который сдал Украину и провел немцев к Москве...

Всему есть предел. И если россы однажды перережут провокаторов как баранов, я не буду в восторге, что мой народ вы довели до скотства, нещадно охрюкав и предав»*.

Хіба викликає здивування, прочитавши такого плану «твір», чому саме в Криму, де живе 626 тис. українців (з них 430 тис. вважають рідною мовою українську), в Криму, який вже майже 40 років входить до УРСР, нема жодної української школи, жодного українського дитячого дошкільного закладу, жодної окремої української газети. В якій області України, навіть з незначним прошарком росіян, немає російських шкіл?

Не дивно, що надання Криму статусу автономії оцінюється як акція, спрямована на задоволення привілейованих групових інтересів за рахунок використання унікальних рекреаційних ресурсів Криму, а також виключно сприятливих його аграрно-кліматичних передумов для розвитку багатогалузевого сільськогосподарського виробництва. Багатонаціональність Криму, якої, як уже відмічалося, тепер практично не існує, використовувалася напередодні референдуму як один з базових «аргументів» за надання автономії. Відомо, що референдум відбувався без участі кримських татар, які в умовах, коли більшість їх народу розсіяна в діаспорі, бойкотували його проведення.

Виникає цілий ряд інших питань, на які не завжди можна дати вмотивовану відповідь: Для кого створена автономія? Для росіян (їх у Криму абсолютна більшість)? Навряд. Крим і так є суцільним російськомовним регіоном. Для кримських татар? Їх туди, як відомо, просто не пускають. Для представників «багаточисельних» національностей? Їх тут дуже і дуже мало. На жаль, доводиться ще раз повторити мотиви: «для забезпечення привілейованих групових інтересів».

Отже, ставлення до референдуму може бути тільки одне: референдум, проведений в Криму 21 січня 1991 р., є протиправовим. В статті 4 закону «Про всенародне голосування (референдум) СРСР» записано: «Ініціатива проведення референдуму СРСР належить:

громадянам СРСР, якщо під вимогою про референдум зібрано не менше двох мільйонів підписів громадян, які мають право брати участь у референдумі;

республікам в особі їх найвищих органів державної влади».

* Літ. Україна. 1990. 13 верес.

* Лит. газета. 1990. 17 нояб.

Є й інші порушення діючого законодавства.

Коментарі, як кажуть, зайві...

Таким чином, Верховна Рада Української РСР поспішила прийняти своє рішення від 12 лютого 1991 р. про відновлення кримської автономії в складі України (як суб'єкта Союзного договору). Коли кримсько-татарський народ перебуває у вигнанні, то нікому не дано права вирішувати його долю та ще й на історичній його Батьківщині. Навіть ініціаторам референдуму.

ЗМІСТ

ДО ЧИТАЧІВ 2

ВСТУП 4

ПРО ТЕРМІН «УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА» 9

ЕМІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ 12

РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 42

СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗКИ ІЗ ЗАРУБІЖНОЮ ДІАСПОРОЮ 77

ДОДАТКИ 88

Додаток 1. Коротка характеристика історико-географічних та етногеографічних земель, які згадуються в тексті 88

Додаток 2. Розселення українців і осіб українського походження в зарубіжних країнах 94

Додаток 3. Нелегальні військові формування періоду другої світової війни та перших повоєнних років на західних українських етнічних землях і їх керівники 98

Додаток 4. Русь, Велика Русь, Мала Русь, Україна, Україна-Русь? 104

Додаток 5. Діаспора кримських татар, проблема їх повернення на батьківщину, створення Кримської автономії 112

Научно-популярное издание

ЗАСТАВНЫЙ Федор Дмитриевич
УКРАИНСКАЯ ДИАСПОРА
(расселение украинцев
в зарубежных странах)

Львов. Издательство «Свит»
при Львовском госуниверситете

(На украинском языке)

Художній редактор Р. А. Гимон
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректор Р. Р. Гамада

ИБ № 121

Здано на складання 20.12.90 Підп. до друку 26.02.91 Формат 84X90 1/32. Папір друк. № 2 Літ. гарн. Вис. друк. Умов. друк. арк. 4,84. Умовн. Фарбовідб. 5.07. Обл вид. арк. 5,63. Тираж 50000 прим. Вид. № 53. Зам: № 4139. Ціна 3 крб.

Видавництво «Світ»
при Львівському держуніверситеті
290000 Львів, вул. Університетська,
Нестеровська міська друкарня.
292310 Нестеров
вул. Василіанська 8